

BIBÓ ISTVÁN LEKTORI JELENTÉSEIBŐL

Bibó István 1963 szeptemberétől 1976 márciusáig rendszeresen írt lektori jelentéseket az Európa Könyvkiadónak, főként francia, kisebbrészt angol nyelvű könyvekről. Hagyatékában – amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára őriz – 136 lektori és egy kontrollszerkesztői jelentés található, ez utóbbi Vásárhelyi Miklós egyik francia krimifordításához fűz nyelvi észrevételeket. Valamennyi jelentés gépirat (az első példány sokadik másolata), de szinte mindegyik végén, a dátum mellett vagy alatt szerepel Bibó saját kezű aláírása.

A mostani összeállítás a hagyatékban ebből a részből közöl válogatást, olyan darabokat, amelyek tudomásunk szerint eddig nem jelentek meg, kivéve néhány az *Újhold-Évkönyv* 1987/1. számában. Mivel az állami könyvkiadás rendszerében az Európának kijelölt terület a világirodalom volt, érthető, hogy Bibó lektori jelentései is nagyrészt irodalmi művekkel, elsősorban kortárs francia regényekkel foglalkoznak. (Érdemes megemlíteni, hogy számos olyan könyvről írt, amelyek az akkoriban lombosodó tudományos-fantasztikus irodalom vagy a hagyományos krimi kategóriájába

sorolhatók, és e jelentések alaposága arról árulkodik: komolyan vette mindkét műfajt.) Ám a kiadó szinte a kezdetektől, de a hatvanas–hetvenes években már módszeresen kísérletezett „határátlépésekkel” – főleg a memoár, a történelmi életrajz, az olvasmányosan megírt társadalomtudományi művek irányába, így a lektori jelentések között bőségesen akadnak ilyen jellegű könyvekről írt beszámolók is. A válogatás (Lakatos András munkája) nem törekedett a teljes anyag arányainak pontos visszaadására, az utóbbiakat például előnyben részesítette a regényismertetésekhez képest.

A javasolt könyvek közül mindössze kettőt adott ki az Európa: Gide KONGÓI UTAZÁS-át 1968-ban, Merle-től az ÁLLATI ELMÉKET pedig először 1969-ben. Gaskell ÉSZAK ÉS DÉL-je csak 2007-ben jelent meg, amikor filmsorozat lett belőle a televízióban, akkor mindjárt két kiadónál is (Lazi, é. n.; Artemisz, 2007).

A lektori jelentések kéziratári jelzete: Ms 5116/1-339. Köszönet illeti a Kézirattár munkatársait a készséges segítségért.

A szerk.

*Marivaux, M. de: Le Paysan Parvenu ou les Mémoires de M*** (Parasztból úr, vagy M*** emlékiratai). Paris, 1961, Club des Amis du livre progressiste, 490 p.*

Marivaux értékelésében az utóbbi évtizedekben változás következett be. Azelőtt inkább affektáltságot, laposságát, gyermeket bonyodalmaikat és fordulataikat tették gúny tárgyává, ma sok vonatkozásban a realista jellem- és társadalomábrázolás egy – szerényebb – előfutáraként fedezik fel. Ennek az átértékelésnek a jegyében adták ki ezt a – színdarabjai mellett meglehetősen elfelejtett – regényét is, s ilyen értelemben méltatja Renée Papin, a regényt bevezető, igen tartalmas tanulmány írója is. Rámutat arra, hogy – szemben Molière szinte absztrakt, időtlen típusaival s főleg eléggé jellegtelen nőivel – Marivaux részletezett, konkrétan leírt embereket s különösen egyénileg jellemzett nőket

elevenít meg, s első, s nem a legrosszabb, mestere a szinte programszerűen felvázolt „portré”-nak. Ugyanakkor rendkívül jó jellemzője egy átmeneti korszaknak, amikor egy letűnően levő világ, a feudalizmus már elvesztette igazi belső összetartó erőit, de vele szemben az átütő erejű, elvi alapú társadalomkritika még nem jelent meg. A felvilágosodás nagy évtizedeit közvetlenül megelőző korban, a XVIII. század elején, ezen a szellemi és társadalmi senki földjén jelenik meg Marivaux, aki gyermetegül, naivul, kritikátlanul veszi a világot, a társadalmat olyannak, amilyen, mégis hűen érzékelteti a széteső, folyékonyra váló feudalizmus világát, ahol, ha nem is minden, de azért sok olyan válik már lehetségessé, ami az ereje teljében lévő feudalizmusban elképzelhetetlen lett volna. A bevezető tanulmány szellemesen elemzi a regényben a szétesésnek ezeket a tüneteit, a naivság, az egyszerűség, a kaland, a véletlen kultuszát, a személyiség szétesésének különböző formáit, az időbeli kötöttségek feloldódását, az álöltözeteket, a névváltoztatásokat, a pillanatnyi elérzékenyedés, a pillanatnyi hatás, a pillanatnyi érdek kiemelkedő szerepét.

A regény azt mondja el, hogyan lesz egy naivul jóindulatú, de ugyanakkor saját önértékét és naivságának megnyerő, hasznos voltát nagyon is jól érzékelő parasztlegényből az első lépésben urasági inas, a következő lépésben – egy jómódú, nála harminc évvel idősebb vénkisasszonnyal való házasság révén – jómódú polgár, s az éppen idejében meghaló első feleség után – egy fiatal özvegy márkinővel kötött második házassággal – földesúr. A regény a társadalmi felemelkedésnek ezt a groteszk esetét – ellentétben Molière-rel – minden gúny és rosszallás nélkül mondja el; ezért is nem lehetett a címet a szabályos, de rosszalló mellékízű „felkapaszkodott paraszt” szöveggel fordítani. Marivaux befejezetlen regényének öt fejezetéhez – körülbelül ott, ahol a főhős főúri kapcsolatai kezdődnek – csatlakozik egy névtelen szerző által húsz évvel később, a XVIII. század közepén megírt befejező három fejezet, mely egészben elég ügyesen, és az előzményekhez és az előre bejelentett fejleményekhez jól simulva, de lényegesen körmonfontabb stílusban, laposabb és unalmasabb meseszövevvel és fontoskodó lélektani komplikációk beiktatásával zárja le a művet. A regényen végighúzódó állandó motívum az álszent kegyeskedésnek s az azt képviselő erőszakos és önző gyóntatóatyáknak a kipellengérezése és az igazi kegyességgel való szembeállítás, anélkül, hogy emögött valamilyen élesebb antiklerikális állásfoglalás húzódnék meg.

Azt a tételt, hogy Marivaux irodalomtörténeti jelentősége nagyobb, mint azt régebben feltételezték, elég meggyőzően lehet indokolni s ezzel a regénnyel is illusztrálni. Arra a másik kérdésre azonban, hogy ettől olvashatóbbá válik-e a mai olvasó számára, határozott nemmel kell felelnünk. Bármily reálisak és elemzőek „portréi”, bármily „modernek” is a személyiség szétesésének általa ábrázolt vagy művein keresztül kifejezésre jutó jelenségei, azért szenvedélyes és laposan bölcselkedő stílusa, gyermeteg, lazán egymás mellé illesztett és indokolatlan bonyodalmai továbbra sem teszik nagyon érdekes olvasmánnyá. A parasztból lett földesúr története alig számíthat nagyobb közönségsikerre, mint a clèves-i hercegnőnek vagy a wakefieldi lelkésznek vagy akár Werther keserveinek története. Ha egy kiadó célul tűzi ki, hogy egy sorozatban a *regény fejlődéstörténetének ezeket az elsősorban irodalomtörténeti érdekű mérföldköveit lefordíttassa*, akkor egy ilyen sorozatban az első között foglalhat helyet Marivaux e regénye is. *Lefordítását csupán ilyen összefüggésben tudnám javasolni*. Megjegyzem, hogy igen jók a kiadvány jellegzetes, korabeli illusztrációi.

Budapest, 1965. szeptember 22.

Gide, André: Voyage au Congo. Carnets de route (Utazás Kongóba. Útinapló). Paris, 1927, Gallimard, 249 p.

André Gide kongói útinaplója a maga idejében nagy port vert fel mint a francia gyarmatosítás módszereinek és visszaéléseinek első hiteles leleplezése. Hatását és hitelét csak növelte, hogy Gide ebben az időben politikai csoporthoz nem tartozó, érdekelt-séggel vagy propagandacéllal meg nem gyanúsítható értelmiségiként volt ismeretes: előírásosan a „szellem embere” volt és semmi más, akit nem harci szándék, hanem lelkiismerete, a megismert felháborító tények világgá kiáltásának erkölcsi kényszere vitt bele a leleplező nem keresett, nem is örömmel viselt, de becsületesen vállalt szerepébe. Nem kevésbé növeli hitelét az is, hogy az egész írásmű láthatóan nem leleplezés céljából íródott: szabályos útinapló, melyet írója megtöltött mindazzal az egyéni érdeklődésén alapuló rengeteg esetleges és aprólékos részlettel, aminek összehordása az útinaplók íróinak mindenkor vitathatatlan joga volt. Ez a napló is egyharmadában fákkal, állatokkal, főleg rovarokkal, legesleginkább pedig szebbnél szebb lepkékkel foglalkozik; másik harmadában alkalmi találkozásokot, érdekes emberi sorsokat, beszélgetéseket, baleseteket, betegségeket, gőzhajókkal, autókkal, teherautókkal való kisebb-nagyobb viszontagságokat ír le; s csak a maradék egyharmad jut, de annál nagyobb súllyal, a gyarmatosítás szörnyűségeire, amelyekből Gide szigorúan csak annyit ír le, amennyivel egészen konkrétan találkozott, melyeknek tanúit személyesen meghallgatta, nyomait látta. Amit ő látott, az a gyarmatosítás visszaéléseinek egy bizonyos részleges, de rendkívül jellegzetes aspektusa volt: Francia Egyenlítői Afrika egyes körzeteiben a kaucsuk kitermelésének, illetőleg értékesítésének joga egyetlen nagy társaságé volt, melynek nyeresége azon állt vagy bukott, hogy ügynökei milyen mértékben tudták minél több kaucsuk termelésére szorítani a négereket, akik ebben nem voltak érdekeltek. A gyarmati hatalom elsöprő fölénye és a bennszülöttek kiszolgáltatottsága eleve olyan feltételeket teremt, amelyek között ez a rászorítás sem az érdekeltté tétel, hanem a legnyersebb kényszer formájában történik; ehhez korrumpálni kell a gyarmati közigazgatást, hogy az adóztatás és beszolgáltatások formájában teremtsen meg a bennszülöttek számára a minél több kaucsuk termelésének és a társaság tetszése szerinti áron való eladásának kényszerét. Ebből kiszipolyozó adókiivetések származnak, az adókiivetésből nem adózás, a nem adózásból bírság, a bírságból az egész falu bemene-külése az erdőbe, az elmenekülésből büntető expedíció, a büntető expedícióból egész falvak kiirtása. S mindebből a terrornak egy olyan atmoszférája, amelyben a legegyszerűbb tények bizonyítása is lehetetlenné válik, mert azok a tanúk, akik az éjjel kétségbeesve kérik az írónak mint nagy hatalmú fehérnek, a kormányzó barátjának a közbelépését, napvilágnál reszkette letagadják, hogy bármiről is tudnának; ugyanígy még a jobb érzésű fehérek is kritikus pillanatban kínosan feszengve igyekeznek elkerülni, hogy az érdekek és cinkosságok kialakult hálózatát szétszakítani segítsenek, s előbb-utóbb inkább megszöknek, átengedve a terepet brutális és lelkiismeretlen kalandoroknak, akik áru-lásnak tekintenek minden törekvést, mely a bennszülöttek tudatlanságának enyhítésére irányul. Gide nem ülteti a vádlottak padjára a gyarmatosítást mint olyant, meg sem nevezi ezt a fogalmat, feltételezi, hogy néhány erélyes intézkedéssel segíteni lehetne a visszaéléseken, örömmel állapítja meg, hogy azokban a körzetekben, ahol nincs monop-olista koncesszió, sokkal jobb a helyzet, beszél a franciák felelősségéről és kötelességeiről, mint akiknek természetszerűen ott kell maradniok, a gyarmati önállóság gondolatát fel

sem veti, hiszen Afrika legelmaradottabb területeiről van szó, ahol az író egyetlen iskolázott négerrel nem találkozik. Egy cseppet sem idealizálja a négereket sem, sem főnökeiket, sem szegényeiket. Mégis ez a területében, tárgyában és távlatában leszűkített leírás alapvető dokumentuma mindannak, amit a gyarmatosítás jelent: a bennszülöttek kiszolgáltatottságának, a korlátlan hatalom korrumpáló hatásának, a kizsákmányolás szétszakíthatatlan érdekhálózatának, az idegen környezetben és éghajlatban tartásukat vesztett fehérek alapvetően hamis helyzetének, a gyarmatosítók és bennszülöttek közötti közös nevező lehetetlenségének.

Ez az útinapló Multatuli művei mellett a legjelentősebb irodalmi dokumentuma a gyarmati elnyomásnak, s már ezért is, ezenkívül írásművészete és emberi hangja miatt is *lefordításra ajánlom*.

Budapest, 1966. március 30.

Rolnikas, Macha: Je devais le raconter ce qu'Anne Frank n'a pas pu dire (El kellett mondanom – amit Anna Frank már nem tudott elmondani). Paris, 1966, Éditeurs Français Réunis, 255 p.

A litvániai zsidók megsemmisítését szolgáló panerai haláltábor egyik túlélőjének, egy fiatal leánynak a naplója ez, melyet jiddis eredetiből fordítottak franciára, és Ilja Ehrenburg előszavával adtak ki. A napló írójának 14 éves korától, Vilna német megszállásától és a zsidók gettóba tömörítésétől kezdődően végighalad a gettóéleten, a folytonos részleges kiirtási „akció”-kon, a haláltáboron, közjátékként a rideg náci parasztnál folytatott robotmunkán, s a szovjet hadsereg általi felszabadításig, a naplóíró 17 éves koráig terjed. A kislány hamarosan elszakad családjától, anyja és kistestvérei elpusztulnak, s csak nővérét és apját találja meg a felszabadulás után újból.

Kézenfekvő az Anna Frank naplójával való összehasonlítás, de valójában egészen más írásművel állunk szemben. Ott egy gyermekleány belső világa tárul ki, amit a halállal fenyegető külső világ egy bizonyos távolságból árnyékol be, s az írást megrendítővé az a naplóból ki nem derülő, de az olvasó által tudott tény teszi, hogy a naplóíró gyermeket végül is elérte az embertelen halál. Itt a belső értelmi világ finomságaiban való elmélyedésre nincs semmi lehetőség, itt minden érzelmi erő a percenként betörő szörnyűségekre reagál, s az új meg új megpróbáltatásokban való helytállásban emésztődik fel, és a megrendítő éppen ennek élményszerű, közvetlen leírása. Kiemeli ezt az írást a többi közül az, hogy nem utólagos visszaemlékezés, hanem valóságos napló, melyet a kislány részben egyidejűleg írt le, részben, mint elmondja, azonnal megfogalmazott és folytonosan memorizált. Ezt az állítását a szöveg közvetlensége teljes mértékben igazolja. Különös értéke az, hogy bár kétségtelenül írói vagy legalábbis naplóírói vénájú ember írta – ezt mutatja a megfogalmazási igény és a memorizálási erőfeszítés –, az írás szándéka tények rögzítésére és érzelmek kifejezésére irányul, nem pedig az olvasó megrendítésére és elborzasztására, és éppen ezáltal válik annál megrendítőbbé és elborzasztóbbá. Az elmondott szörnyűségek nem is újdonságukkal hatnak, hiszen minden részletükben másunnan már ismert tényeket erősítenek meg, hanem a melegszívűségnek és tárgyilagosságnak azzal az ötvözetével, mely minden leírt esetet egyedivé és hitelessé tesz. Nehéz elfelejteni az utcán haldokló szülő nő, a megölt gyermekével körülfutkosó megőrült anya, a hetek óta fagyoskodó öregasszonyok vetkőztetésekor a cipőbe beleszakadó lábujjak s a tanyai robotmunkára kiadott és öngyilkossá lett két lány hullájával pontosan elszámoló parasztnak történeteit, éppen úgy, mint a gettóban, majd a haláltá-

borban tartott előadások és szavalóestek megható és egyben háborzongató leírását. Bár az egész napló elsősorban a passzív szenvedés leírása, írója, apján keresztül, aki ismert kommunistavédő ügyvéd volt, sokirányú kapcsolatban van a gettóban és táborokban folyó aktív ellenállással is, s arról is hiteles híradást tud adni. Sehol sem helyezi előtérbe saját személyét, mégis egy rendkívül vonzó s a legszörnyűbb helyzetekben még humorra és szatírára is képes egyéniséget fed fel. *Lefordításra melegen ajánlom.*

Budapest, 1966. július 22.

Correspondance de Napoléon. Six cent lettres de travail (Napóleon levelezése: hatszáz ügyintéző levél). Maximilien Vox előszavával és jegyzeteivel. Paris, 1943, Gallimard, 573 p.

Napóleon ügyintéző leveleinek ez a gyűjteménye az ismert és publikált levelekből a legfontosabb és legjellemzőbb anyagot tartalmazza elég bő válogatásban. A leveleket nagy tárgyi csoportokban s csupán azokon belül időrendben közli, ami elvileg indokolt, azonban a tárgyi beosztás egyes fejezetei néha összefolynak. A fejezetek a következők: 1. A hadügy – levelek a hadseregről (hadtervek, utasítások, katonák ellátása, kinevezések, részvétlevelek). 2. A pénzügy ábécéje – levelek a pénzügyekről (viaskodás erélytelen vagy panamista pénzügyi emberekkel, kimutatások követelése, takarékoskodás és bőkezűség). 3. A józan ész iskolája – levelek az adminisztrációról (szabályzatok, kinevezések, nepotizmus elutasítása, zsidó nagytanács összehívása, részletes utasítások a kontinentális zárról). 4. Párizs szépítése – levelek az urbanizmusról (emlékművek, épületek tervei). 5. A szellem politikája – levelek az irodalomról, művészetekről és oktatásról (utasítások a belügyminiszterhez [?] az irodalom fellendítésére, utasítások történelmi képek festésére, operai intrikák részletes tárgyalása, könyvek betiltása, igen gyakorlatias oktatási utasítások, ókonzervatív nőnevelési elvek, Mme Staël figyeltetése és üldöztetése). 6. A gazda szeme – levelek a rendőrségről és a sajtóról (nem megbízható emberek figyeltetése, családostul való kiutasítása vagy kitelepítése, nem tetsző vagy „rosszul szerkesztett” újságok megrendszabályozása). 7. Add meg a császárnak – levelek egyházi ügyekről (levelek az egyház kézben tartásáról, majd mind ingerültebb levelek a pápa renitenciája ellen). 8. Az uralkodás művészete – levelek az államok kormányzásáról (politikai és fejedelmi udvariassági levelek, levelek uralkodó rokonainak ostobaságai tárgyában, utasítások erélyre, kivégzésekre, lázadó faluk felégetésére). 9. A császár munkában – levelek 1806. augusztus 5–9. között (egy rövid időköz mindenféle levele sorban).

A levelek összeállítója őszinte törekvést hangoztat a mítosz nélküli tárgyilagosságra. Utal arra a közkeletű feltevésre, hogy Napóleonnak ezek az ügyintéző levelei nagymértékű kozmetikázáson mentek keresztül titkársága részéről, amit azzal szoktak valószínűsíteni, hogy ezekkel ellentétben Napóleon legszemélyesebb levelei botrányosan rossz helyesírásúak és igen primitívek. Meggyőzően fejt ki, hogy nincs okunk az ügyintéző levelek Napóleon-szerzőségében kételkedni, mert stílusuk a titkárok változásai ellenére is teljesen egységes, s nem lehet egy merőben cselekedetekben és élőszóban élő, minden elmélettől és absztrakciótól idegen embertől egy oly nyelv rossz helyesírását rossz néven venni, mely még csak nem is az anyanyelve. Meggyőző az összeállítónak az a tétele is, hogy ezek a levelek nagymértékben illusztrálják Napóleon rendkívüli adminisztratív képességeit és munkabírását. Az összeállító azonban minden tárgyilagosságra való igyekezete és a gyermekes napóleoni legendával szemben való távolságtartása ellenére

is részese a Hitler árnyékában némileg fellendült Napóleon-kultusznak s annak a közkeletű hiedelemnek, hogy egy nagy hódító szükségképpen nagy ember is. Ha ettől a hiedelemtől eltekintünk, akkor a levelek egy rendkívül sivár, laposan gyakorlatias világnézetet árulnak el, melynek elemei egy nagymértékű – a „nagy” hódítókra, közöttük Hitlerre és Mussolinira is általában jellemző –, mélységes embermegvetés, mindennemű forradalmiság, reform, ideológia, társadalomjavítás ingerült elutasítása s egy ridegen célszerű könyörtelenség, mely – ugyan minden indulati kegyetlenség nélkül, de – teljes hidegséggel fejt ki, hogy minden nagyobb hadjárat, sorozás vagy adóztatás előtt előnyös, ha valahol kisebb lázadás tör ki, mely alkalmat ad pár tucat kivégzésre és néhány lázadó falu porig égetésére, mert ettől kezdve csend van és engedelmesség. (Végül Napóleon ebbe a tévhitébe bukott bele!)

Végeredményben nem volna érdektelen egy olyan Napóleon-monográfia megjelenítése, mely mentes mind a nagy ember Napóleon, mind a szörnyeteg Napóleon torzképétől, de ugyanakkor világosan elhelyezi Napóleont mint Hitler és Mussolini előképét, azonos vagy hasonló történeti összefüggésekből kinőtt, csak kissé emberibb formájú megjelenésben. Erre azonban egy levélpublikáció nem alkalmas, mert abba ki-ki a maga meglévő Napóleon-képét vagy torzképét olvassa bele. Ez a levélpublikáció jól, értelmesen és arányosan összeállított, jellemző mű, de csak kutatók számára hasznos; a nagyközönség számára egy jó monográfia és egy hasonló összeállítású, de ennél sokkal rövidebb levélpublikáció volna tanulságos. *Jelen formájában lefordításra nem javasolom.*

Budapest, 1966. október 5.

Bodin, Paul: Une jeune femme (Egy fiatal nő). Paris, 1966, Robert Laffont, 231 p.

Az író, akinek régi témája a nő és a szerelem, találkozik egy ragyogó és egészséges nőiségű, igen szép fiatal nővel, akinek a szerelemről vallott felszabadult és bátor nézetei megragadják, s megállapodik vele egy ilyen tárgyú interjúsorozatban a teljes őszinteség jegyében. Ezeket az interjúkat tartalmazza ez a könyv, pontosabban ez a párbeszédés interjúsorozat ennek a könyvnek a műfaji formája.

Az első interjú bemelegítőül néhány jellemkutató villámkérdéssel kezdődik: Mit értekel leginkább a férfiban? Az értelmi bátorságot és a minden próbát kiálló emberséget. A nőben? A boldogságra való készséget és a szolidaritást. Mi a legkedvesebb foglalatossága? Utazni, beszélni és boldognak lenni. Legfőbb jellemvonása? Az élethez való kedv és bátorság. Mit tekint boldogságnak? Szerelmet és szabadságot. Milyen képességet óhajt leginkább? A gyógyításét. Hisz-e, hogy az emberiségnek külön helye van a teremtésben? Igen. Mit gondol, a világegyetem értelmes alkotás-e vagy fizikai-kémiai okok eredője? Hajlik az elsőre. Hisz-e a lélek halhatatlanságában? Sohasem vetette fel ezt a kérdést. Mit kedvel, az állati, a növényi vagy az ásványi világot? Az állatit, s mint állat, macska szeretne lenni. És így tovább: a válaszok hol érezhetően egyéniek, hol inkább aforizmaszerűek.

A következőkben megtudjuk, hogy hősnőnk nemi kíváncsisága cselédekkel és osztálytársakkal való játszadozások keretében hamar felébredt, mert mindig és mindenben kíváncsi volt; szüzességét tizenhat éves korában vesztette el, amikor jegyben járt egy repülővel, aki lezuhant; szerelmük gyümölcsétől abortusz útján szabadult meg, s mindez nagy megrázkódtatást jelentett számára, de utóbb kiheverte; még volt vagy két abortusza és két-háromszor nemi betegsége, amit gondosan kikezeltetett; rendezett kö-

rülmények között nőtt fel, de már régebben elhagyta vidéken élő családját, mert kortársaihoz hasonlóan úgy érezte, hogy meg kell fulladnia az előírások korlátok között folyó életben, s most teljesen magára van utalva; volt légi stewardess, titkárnő, könyvelő, ápolónő, társalkodónő, fotómodell, éspedig meztelenül is, kis szerepekben színésznő, amit szeretne komolyabban is csinálni. Kb. vagy 30-40 férfival volt dolga, most 24 éves, szeretne egyszer majd férjhez menni és gyermekeket szülni, de addig még sokat akar tapasztalni.

Megtudjuk továbbá, hogy szívesen aláveti magát a férfinak, de utálja a durva erőszakot. Volt kalandja szadistával, homályos alvilági kapcsolatokkal rendelkező férfival, tigrisfeleségű olasz márkival, s kíváncsiságból járt olyan helyen, ahol ablakon át néztek szeretkezési jeleneteket; orgián még nem vett részt, de lehet, hogy egyszer megpróbálja, azonban csak egészen nem mindennapi partnerekkel. Közben kapunk egy sor szellemes és eléggé találó, többé-kevésbé aforizmaszerű megállapítást arról, hogy a nők szerelmi vágya éppen olyan erős tud lenni, mint a férfiaké, csak éppen nincs olyan állandó szükségük a férfiakra, mint azoknak a nőkre; arról, hogy a férfiaknak van igazi erotikus fantáziájuk, ők azok, akik a figurákat és változatokat kitalálják, a nők erotikus fantáziája ellenben szegény, ezért is fontos, hogy legendően változatos tapasztalatokat szerezzenek.

Megismerjük a nő barátnőit és barátait is, hasonlóan szabad, kissé gazdátlan, sem egészen birtokon belüli, sem egészen kismimzett fiatalokat. Megismerjük kalandjait, válságaikat és problémáikat, és lassan megtudjuk, hogy ezt a nagyon szabad és emancipált, eléggé nyílt és becsületes ifjúságot a modern világ előttük álló sok-sok lehetősége s ugyanakkor e lehetőségek nehezen, sok pénzért, drágán való elérhetősége s e sok pénz nehezen megszerezhetősége néha ijesztően és tárgyilagosan önzővé, mohóvá és pénzvágyóvá teszi, viszont a világ bizonytalansága, háborúval és eszmei zűrzavarral való fenyegetettsége gyakran félelmes kiábrándultsági és életuntsági hullámokat kelt fel bennük.

A vége felé elmondja hősnőnk, hogy megjelent egy férfi az életében, egy jól kereső mérnök, akinek eddig nem lett a szeretője, talán azért nem, mert komolyan gondolkodik, hogy férjhez menjen hozzá, s legfőbb problémája, hogy ugyanilyen őszintén elmondjon annak is mindent vagy sem. Közben egy utolsó interjú keretében a nő kissé berzenkedve és megkínózva az író szigorú erkölcsi terrorja alatt, eljut a legvégső vallomásokig: beszél arról, illetve utal arra, hogy meddig ment el az „erotikus fantáziával rendelkező férfiak” kielégítésében, rafinált levetkőzésekben, alávetési jelenetek megjátékozásában, obszcén szavakban.

Az író és „páciense” tesznek még egy utolsó sétát, ahol kiderül, hogy a sok kitarulkozás végül a nagy különbség ellenére közöttük is létrehozott egy bizonyos erotikus feszültséget, egy toladó idegen azonban megzavarja őket a parkban, mielőtt tisztázódott volna, hogy akar-e egyáltalán történni valami közöttük. A szokottnál melegebben búcsúznak, de aztán a nő kitér minden további találkozó és telefon elől, s teljesen eltűnik az író szeme elől. Egy év múlva találkozik újra a nővel, amint terhelességtől deformálva, kialudt fényű, befelé fordult nézéssel ül egy kávéház teraszán egy energikus arcú, jó megjelenésű férfi oldalán. Sokáig üres szemmel néz keresztül az írón, aztán egy cinkos felcsillanás a szemében jelzi, hogy felismerte, majd egy másik szemvillanás azt kéri tőle, hogy távozzék. Amiből közvetve azt is megtudjuk, hogy hősnőnk az őszinte vallomás és be nem vallás nagy problémájában végül is a hagyományos be nem vallás mellett döntött.

A könyv elsősorban merész témájú, kellemes erotikus olvasmány, mely közben érint igen komoly problémákat is, és nem is tartalmatlanul. Kellemessé teszi az, hogy egy férfiúi és női vágyképet elevenít meg: azt a szabad nőt, aki megőrzi egyéniségét és vonzóerejét, de akivel és akinek a számára a nemi szabadság látszólag gondtalanná, a felelősség problémájától mentessé válik. Nem igazi nagy lélekrajz, nem is igazi nagy erotikus alkotás, ha nem is pornográfia. Az írónak modern gyóntatóként való szerepeltetése már magában is érdekes és jó ötlet, annál is inkább, mert a papok gyóntatása túlságosan belemerevedett egy kenetes konvencióba, a pszichoanalitikusoké pedig egy nagyképű tudományos tolvajnyelvbe. Az egész interjúorozatnak van egy bizonyos valóságHITELE, még ha azt érezzük is, hogy a nő fogalmazásainak pontossága, aforizmáinak éles és világos kontúrajai inkább egy rutinos íróra, mint egy mégoly öntudatos fiatal nőre vallanak. Bizonyosan nem teljes és pontos kép ez a „mai” fiatalságról, még csak nem is a „mai nyugati” fiatalságról, de kétségtelenül annak egy nem lényegtelen és számban növekvő részéről.

Ami a lefordíttatás kérdését illeti, ha egy „maszek” kiadónak kellene tanácsot adnom, gondolkodás nélkül a lefordíttatást javasolnám, mert érdekes, kapós könyv lenne, kérdéseket vetne fel, vitákat, felháborodást váltana ki. Minthogy azonban a formai illendőség keretein belül maradván is, témájánál fogva meglehetősen a határán mozog a kimondhatóság és szóvá tehetőség hazai konvencióinak, az állami könyvkiadás keretében a legnagyobb mértékben ki volna téve a „pornográfia”, szexuális nihilizmus és nemi szabadságra való biztatás vádjainak: szükségképpen felvetődne vele szemben, hogy „erre költik az állam pénzét”, vagy ha siker lesz, „ezen nyereszkezik az állam”, s annyira nem súlyos mű, hogy elvi okokból vállalni kellene ezeket a kockázatokat. *Lefordításának tehát nem sok gyakorlati lehetőségét látom.*

Budapest, 1967. január 15.

Steiner, Jean-François: Treblinka – la révolte d'un camp d'extermination (Treblinka – egy haláltábor lázadása). Simone de Beauvoir előszavával. Paris, 1966, Fayard, 395 p.

Steiner könyvét a szokásos műfaji meghatározások szerint regényes riportnak kellene minősíteni: riportnak, mert nem költött, hanem elejétől végig pontosan meghatározott emberekkel valóban megtörtént dolgokat mond el, s regényesnek, mert mindezt regényszerű formában, párbeszéddek, lélekrajzok és leírások sorában mondja el. Teljesen hiányzik azonban belőle a riporthoz szokásosan hozzákapcsolódó alkalomszerűség eleme: valójában egészen egyszerűen nem más, mint lényegében hiteles, ha nem is szóról szóra megtörtént párbeszéddekkel megelevenített történelem, ahogyan Thuküdidész vagy Livius lényegében hiteles, ha nem is szóról szóra elhangzott szónoklatokkal megelevenített történelmet írtak.

A könyv tárgya az első, talán még Auschwitznál is borzasztóbb hitlerista haláltábor, Treblinka egyéves története, ahol tulajdonképpen Hitler és Himmler mindazt kikísérletezte, ami azután Auschwitzban valósult meg a maga teljes megszervezettségében. A szerző nem a szemtanú, hanem a történész hitelességével mondja el az eseményeket: ő maga 1938-ban született, s az egész mű megírására az indította, hogy le akart számolni azzal a számára mint zsidó számára különösen gyötrelmes váddal, melyet egyrészt a környező nem zsidó világ, főleg azonban a felnövő új izraeli nemzedék fogalmazott meg, mely szerint a kelet-európai zsidóság szörnyű pusztulásában a szörnyű szán-

dékon és a szörnyű módszereken felül még külön megdöbbenő az a passzív, „gyávának” is mondott engedelmesség, amellyel a zsidóság kilencven százaléka a maga mind világosabban felismerhető és felismert sorsát fogadta, s lázadási és kitérés kísérletek nélkül elviselte. A világ csak a varsói gettó felkeléséről tudott, ami egy kis, ha nem is jelentéktelen töredék felkelése volt. A szerző Treblinka példáján, ahol közvetlenül a tábor likvidálása előtt ugyancsak lezajlott egy hónapokon keresztül előkészített felkelés, kívánja bemutatni, milyen tényleges erőviszonyok és lélektani beidegzések hatottak a lázadás lehetőségével szemben, miben állt egy ilyen lázadás fantasztikus méretű nehézsége, és miben annak alapvető értelme vagy értelmetlensége.

A történet két szálon halad végig: az egyik, mondhatnánk, külső szál: a hitleri „technikai szakértők” problémáinak története: milyen nehézségekkel találták magukat szembe, mikor nem szórványos pogromokat, hanem milliók kivégzését kellett megszervezniök, kezdve az élők irtózatos tömegeinek a kivégzőhelyig való terelésétől, egészen a halottak irtózatos tömegeinek az eltakarításáig; hogyan dolgozták ki mind növekvő tökéletességgel annak rendszerét, hogy az áldozatok egy részét beszervezzék az előkészítés és lebonyolítás munkájába, s az egész apparátust mindinkább „önműködővé” tegyék; mint jutnak el ennek során annak felismeréséhez, hogy ezt csak úgy érhetik el, ha az áldozatok előtt mindig felmutatnak annyi reményt, ami éppen elég ahhoz, hogy az egész szörnyű gépezet továbbhaladásához éppen szükséges következő lépést érdemes legyen megtenniök és azt meg is tegyék.

A történet másik szála az áldozatok belső lelki és társas világa, mindenekelőtt a passzív magatartás összetevői: a német kultúrának és szervezettségnek a kelet-európai zsidóságban mélyen élő tisztelete, mely sokáig hihetlenné tette számukra a rájuk vonatkozó népi elhatározást; a környező ellenséges világgal szemben való erőszakos fellépés kilátástalanságának évezredes beidegződöttsége; az élet vállalását a hősi halál gesztusánál többre értékelő zsidó valláserkölcsei felfogás; a mindehhez a hóhérok részéről a fentiek szerint tudatosan kidolgozott és alkalmazott lelki kondicionálás. A következő fázisban, mikor az emberek többsége már tudja, hogy mi a passzív engedelmesség útjának kikerülhetetlen vége, felvetődik az elképesztően egyenlőtlen erőviszonyok mellett a felkelés értelmének vagy értelmetlenségének kérdése s az a további probléma – amit a szerző, alakjainak töprengéseit és vitáit leírva, néha talán kissé túl is analizál –, hogy a felkelésnek lényegében mi az igazi célja: az-e, hogy a gyanútlan és hitetlen külső világnak hírt adjon egy olyan szörnyűségről, melyet az elképzelni sem tud, az-e, hogy a menekülés lehetőségét nyissa meg sokak, kevesek vagy akár csak néhányak előtt, vagy az-e, hogy az aktív fegyveres szembefordulás pusztá tényével, még ha az teljesen kilátástalan is, a szabadon vállalt harc és a hősi halál öntudatát adja a lealázottság mélypontján lévő zsidóság számára. Valójában e három szempont nem zárja ki egymást, de a szerzőhöz kétségtelenül a legutolsó áll legközelebb, hiszen tulajdonképpen ez indította az egész mű megírására is.

Az egész mű maximális hitelességet áraszt, és éppen tárgyilagosan fegyelmezett és minden érzelmkifejezést mellőző hangja miatt mélyen megrendítő. Egyes részleteit és fordulópontjait nehéz elfelejteni: a fiatalasszonyt, aki először ad hírt a vilnai gettónak arról, hogy mi vár rájuk, s akit az egész közösség szinte egységesen hallgattat el; a gettó felkelésének kezdeti propagálói, akik teljesen magukra maradnak, és kiszolgáltatva pusztulnak el; a szolgálatos apát, aki az őt boldogan megtaláló kisfiát maga küldi megnyugtató szavakkal a gázkamrába; a teológusból lett SS-hóhért, aki ebben az esetben az Ábrahám–Izsák-komplexum „érdekes” megnyilvánulását akarja felfedezni; a ha-

lálba induló öregasszonyt, aki fiává fogadja a ruháit átvevő szolgálatost, és megeske-
ti, hogy életben marad; a porosz katonatisztnét, aki két gyermekével tévedésből a há-
borús kitüntetéses zsidók kiváltságos, rendes vonatnak látszó, de ugyanattnak végző sze-
relvényére száll fel, s az utolsó percben, mikor kiderül a tévedés, nem kívánatos tanú-
ként a zsidókkal együtt pusztul el; az asszonyokat, akiket karddal hasít fel egy szadista
ukrán, s a gyermekeket, akiket anyjuk szeme láttára elevenen dobnak a kemencébe.
Mindeme szörnyűségek közepette folyik s a szolgálatos zsidók minél hatékonyabb ki-
használása érdekében mindinkább kiterjed valamiféle kísérteties „normális” élet, ének-
karokkal, koncertekkel, előadásokkal, szerelmekkel, sőt a hóhérok által engedélyezett
„házasságokkal” s a hóhérok és az áldozatok „társadalmi” érintkezésével. Mindezekkel
párhuzamosan és éppen a szolgálatos zsidókban, akiket hóhéraik elégedetten tudnak
az elaljasodás mélypontján, érik a lázadás terve: végigkísérjük az első izolált SS-ellenes
merényletet, a felkelés gondolatának lassú érlelődését, keserves előkészületeit, közben
kudarcait, állandó kényszerű elhalasztását, zűrzavarba torkolló kitérését, részleges si-
kerét s végül a felemelő és lesújtó végeredményt: hatszáznak sikerül az erdőbe mene-
külnie, s ebből negyven éri meg a szovjet hadsereg megérkezését, a többit megölik a
németek, az ukránok, a lengyelek, a litvánok, a parasztok egyáltalán, s a hideg meg az
éhség.

Az egész történet az áldozatok oldaláról nézve teljesen a zárt zsidó világban folyik, s
ezen belül is a vallásukat gyakorló, ortodox zsidóság világában, amelyből kirínak még
az asszimilált zsidók is, még ha a közös sors fel is kelti bennük a zsidóság és a harc vál-
lalását. Pedig a szerző maga is asszimilált francia zsidó környezetből származik, apját
deportálták, fiatalsága francia klasszikus tanulmányok és izraeli kibucélmények között
telik el. Az általa felfedett tényanyag maga kényszerítette erre a zárt zsidó szemléletre:
a kelet-európai zsidók többségének alapélménye a teljes magára hagyatottság, még a
nácikkal harcban álló többi világ részéről is, amit példáz a kiszabadultak előbb leírt sorsa
is: az egyik csoport pl. partizán akarna lenni, de sokáig semmilyen partizáncsoport nem
veszi be őket, s mikor végre találunk egy baloldali csoportot, mely befogadja őket, ha-
marosan azt is otthagyják, mert ők kapnak minden nehéz és veszélyes feladatot.

Tudom, hogy a nálunk elfogadott és uralkodónak tekinthető álláspont általában
idegenkedik a fasizmus rémtetteinek minden olyan bemutatásától, mely azt központi-
lag a zsidóság oldaláról nézi, pedig a tények állása mellett nehéz tagadni ennek a szem-
léletnek a jogosságát, még ha tudjuk is, hogy a kép teljességéhez további más tények is
hozzátartoznak. A könyvet ennek ellenére is komolysága, hitelessége és dokumentum-
értéke miatt *lefordításra javasolom*.

Budapest, 1967. február 13.

Merle, Robert: Un animal doué de raison (Egy értelemmel bíró állat). Paris, 1967, Gallimard, 369 p.

Merle előző művei közül érdemes megemlíteni az auschwitzi halálgár világát belülről,
a hóhérok oldaláról megelevenítő „Mesterségem a halál” c. regényét, valamint a kubai
és algíri forradalmakról írt műveit. Ebben a regényében az amerikai titkosszolgálat
harmadik világháborút kockáztató tevékenységének veszélyeit jeleníti meg egy 1970–
1973-ra lokalizált közeli jövőregény formájában, melyben különös szerepet kapnak a
földnek az ember után legértelmesebb lényei, a delfinek.

A történet egész folyamán a világhelyzet lényegében azonos a maival, főleg abban, hogy a vietnami háború változatlan kilátástalansággal folyik, viszont egyébként az Egyesült Államok hatalmi helyzete megjavult, az úrhajózásban való hátrányát behozta, és a harmadik világban való pozícióját megerősítette; 1970-ben még Johnson az elnök, 1973-ra viszont új elnök van, akit egy Goldwater-szerű háborús uszítóval szemben mint mérsékeltet és liberálist választanak meg, de a regény végén kitört válságban ő is Johnson helyzetébe kerül, amennyiben az ellenfele által javasolt agresszív politikát ő valósítja meg, bár teljes rémülettel néz az általa megindítandó atomháború perspektívája elé.

A regény azzal kezdődik, hogy az amerikai delfinkutatás egyik vezető egyénisége, Sevilla professzor, előadást tart egy nagypolgári női klubban a delfinkutatás állásáról. Ebből megtudjuk, hogy a delfinek magas fokú értelmességükön felül rendkívül kedves, jóakarátú, gyöngéd és segítőkész állatok, melyek különleges szimpátiával vannak az ember iránt, s vele szemben még bántás esetén sem élnek hatalmas testi erejükkel; remekül dresszírozhatók, de nem büntetések és jutalmak alapján, hanem az értelmes játékokban való spontán kedvtelésük révén, ezenfelül szellőző-fecskendő nyílásuk segítségével kitűnően tudják utánozni az emberi hangot.

A Sevilla által irányított delfinkutatást egy katonai szerv finanszírozza, mely mérsékeltabb irányzatú, háború kirobbantására nem törekszik, hanem a delfinek iránt elsősorban harcászati felhasználásuk szempontjából érdeklődik, mint „fel nem deríthető tengeralattjárók” és „értelmes torpedók” iránt; némi jóakarattal nézi és széles körű rendelkezési joggal ruházza fel a szenvedélyes tudós apolitikus Sevillát, akit elsősorban a delfinek kommunikációra képessé tétele, „beszédre” tanítása érdek. Van azonban egy konkurens katonai szerv, mely leginkább a CIA-ra hasonlít: ez kifejezetten háború kirobbantására törekszik, és az ellenséggel szemben való hírszerzés összes szabályai szerint kémkedik a másik katonai szerv tevékenysége s azon belül Sevilla delfinkutatásai után; ennek megbízottja egy embergyűlölő, fajgyűlölő, háborús gyilkolásban örömet lelő keserű ember, aki Sevillát ellenségesen figyeli már csak azért is, mert az apai ágon spanyol származású.

Sevilla a delfinkutatást tehetséges fiatalemberekből álló együttesel folytatja, melynek legfontosabb tagjai: a szép és bájos Arlette, aki ezenfelül egyenrangú szellemi munkatárs is, és végül Sevilla párja és felesége lesz, a finomkodó és reakciós Bob, aki mindkét hadügyi szerv beépített embere, a csúnya Maggie, a tökéletes titkárnő, az epés Lisbeth, aki reménytelenül szerelmes Sevillába, és csalódásában a delfinkutatás elért eredményeit közli a szovjet hírszerzőkkel, a tehetséges Michael, aki megtagadja a vietnami háborúban való részvételt, ezért börtönbe jut, s ezzel is hozzájárul, hogy az apolitikus Sevilla ráébredjen kutatásainak politikai és háborús összefüggéseire.

A történet kezdetén az együttes kutatásai ott tartanak, hogy sikerült felnevelniük egy fogságban született és teljességgel emberi környezethez szokott delfint, mely bizalmas és derült közlekedésben és együttműködésben él velük, s ismer és fecskendőnyílásán keresztül elég jól kiejt és használ vagy 40 angol szót, csupán annyi torzítással, hogy a többtagúakat is egytagúsítja, s magamagát Iván helyett Fanak nevezi. Sevilla döntő problémája az, hogy miként bírja a delfint arra, hogy több szót saját értelmi erőfeszítéssel rakjon egymáshoz, azaz *a szóról áttérjen a mondatra*, miután világos jelei vannak annak, hogy a delfinek a maguk fütyülő és sziszegő nyelvében egymás közt ugyanezt képesek megtenni. Sevilla párt keres Fa számára, hogy az ezzel járó izgalmak szellemi teljesítőképeségét is felszítsák. Ez némi nehézségek után – minthogy a delfinek a szerelemben is ember módra válogatóságok és egyéni ízlésűek – sikerül: befogják Fa számára a

nőstény Bessie-t, röviden Bit, akivel szenvedélyes szerelemre gyulladnak. Ez Fat először ellustítja a nyelvtanulásban, mikor azonban Sevilláék ráccsal elválasztják őket egymástól, a követelés szenvedélyes izgalmban Fa kimondja az első mondatot: Fa akarja Bit!

A kísérletek folyamán bontakozik ki Sevilla és Arlette szerelme, ennek visszahatásaként adja ki Lisbeth az eredményt a szovjet hírszerzőknek. A kísérletek azonban tovább folynak, s rövid fél év alatt a delfinek tüneményes előrehaladást tesznek a szabályos emberi beszéd irányában. Ekkor a kísérleteket fenntartó katonai szerv váratlanul arra határozza el magát, hogy nyilvános sajtókonferenciát tartat, ahol Sevilláék közléseikkel az elért eredményeket, bemutatják a beszélő delfineket, hátha a Szovjetunió ennek hallátára elárul valamit arról, hogy a maga részéről hogyan áll e tekintetben. A sajtókonferenciából világszenzáció lesz, a delfinek életről, halálról, filmekről, televízióról beszélgetnek, s világszerte kiváltják papok és katonák, állatbarátok és fajgyűlölők legellentétebb és legszenvedélyesebb megnyilatkozásait. Sevilla milliomos lesz a delfinekről írt könyvével. De a Szovjetunió csak egy szűkszavú kommunikében közli, hogy a maga részéről szintén messze előrehaladt saját, kevésbé „individualista”, inkább kollektív jellegű delfinkutatásaival.

Egy évvel később, 1972 nyarán, a kísérleteket fenntartó katonai szerv összekötője magához kéreti Sevillát, s ezalatt a beépített Bob segítségével és Arlette félrevezetésével Fat és Bit, akik Bobot is nagyon szeretik, elszállítatja ismeretlen helyre, ahol Bob segítségével a maguk céljaira kezdik őket dresszíroztatni. A mélyen megsértett Sevilla Arlette-tel és néhány munkatárssal egy megközelíthetetlen Florida vidéki tengeri szigetre költözik, ahol saját költségén új delfinkutatásba kezd egy nőstény delfinnel, amely pár hónap múlva szintén megtanul beszélni, sőt megtanítja „delfinül” sziszegni és füttyülni Sevilláékát is. Ugyanez idő tájt a tengerből odaszoktat magához és a telephez egy hím delfint is.

Ekkor, 1973 januárjában járja be a világot az a riasztó hír, hogy a vietnami vizeken atombombától felrobbant és összes személyzetével, minden szemtanú hátrahagyása nélkül elpusztult egy amerikai hajó. A felháborodott amerikai közvéleménynek nincs kétsége afelől, hogy a támadást az atombombával rendelkező Kína követte el; az amerikai elnök felszólítja Kínát, hogy – közelebről meg nem határozott súlyos következmények terhe alatt – 8 napon belül nemzetközi ellenőrzés mellett szerelje le atomtelepeit. A háborús sajtó azonban az elnök legnagyobb rémületére siet az elnöki beszédet úgy értelmezni, hogy a 8 napos határidő az atomháború megkezdését bejelentő ultimátum, amit az elnök *nem* mondott. Kína nyersen visszautasítja az egész vádat, és világszerte hangok hallatszanak, melyek Kína szempontjából értelmetlennek s így valószínűtlennek ítélik, hogy az atomtámadást Kína hajtotta volna végre. Az egész világot atomháborús hisztéria fogja el, a polgári lakosság tömegei rémülten jönnek rá teljes védtelenségükre, s miközben a hivatalos álláspont szerint Amerika „egy emberként kész megtorolni a gáztettet”, az országon öngyilkossági és bűnözési hullám vonul végig, valóságos világegyetem-hangulatban.

Hogy közben mi történt a delfinekkal, azt a legvégén – a delfinek elbeszéléséből! – tudjuk meg. Fat és Bit Bob a „mérésékelt” katonai parancsnokság tengerparti telepén arra dresszírozza, hogy aknákat ragasszanak hajókra, melyek azután vagy felrobbannak, vagy nem; a két okos delfin megfigyeli, hogy a hajók akkor robbannak, ha nincs rajtuk ember, és akkor nem robbannak, ha van rajtuk. 1973 januárjában azután a mérésékelt parancsnokság felsőbb parancsra kénytelen a két delfint Bob nélkül átengedni a háborúpárti katonai szervnek, mely azokat szokott aknaterhükkel egy távoli utazás

után egy igen távoli hajóra irányítja. Fa odaragasztja az ő aknáját, de ijedten veszi észre, hogy ezúttal úgy van felkantározva, hogy ő maga is odaragad; segítségül hívja Bit, aki átharapja a szerkezetet, kiszabadítja Fat, mindketten elmenekülnek, de még látják, hogy a hajó, melyen *voltak emberek*, szokatlan fényű robbanással felrobban.

A megrettent és megzavarodott delfinek csodálatos tájékozódási ösztönükkel visszamennek az utóbbi fél évben megszokott telepükre, ott elmondják a történeteket Bobnak, aki halálra rémülten kijelenti nekik, hogy mindez nem igaz, és erről senkinek sem szabad beszélni. A delfinek ebből jönnek rá arra, hogy az általuk szeretett és csodált ember *gonosz*, egymást öli, őket is meg akarta ölni, és képes „olyant mondani, ami nincs”, vagyis hazudni; ezért ettől kezdve teljes némaságba burkolóznak. Bob nem meri jelenteni a parancsnokságnak, amit megtudott, csupán azt jelenti, hogy a delfinek nem hajlandók többé beszélni. A nem háborúpárti parancsnokság azonban szintén sejteni kezdi az igazságot, és érzi a maga felelősségét, ezért kétségbeesetten megkéri Sevillát, hogy próbálja szólásra bírni a delfineket, akiket evégből elszállítanak Sevilla szigetére. A háborúpárti szerv azonban, nehogy titka kiderüljön, előbb Bobot teszi el láb alól, majd szabályos bombatámadással megsemmisíti a két delfin medencéjét, ahol azonban e pillanatban a másik delfinpár van, így azok pusztulnak el. Most már tudják Sevilla és Arlette, akiknek nagy nehezen sikerült visszaszerezniök a két kiábrándult delfin bizalmát, és értesültek mindenről, hogy ők lesznek a következő két áldozat mint a háborúpárti szerv sötét titkának feltehető utolsó ismerői. Mielőtt tehát ők is sorra kerülnének, elindulnak a két delfin által vonatott gumicsónakban Kuba felé, hogy onnan Prágába repülve leleplezzék a világ előtt az atommerénylet igazi tetteseit, és utolsó pillanatban megakadályozzák a harmadik világháborút. Ha ez sikerül, mondja a regény utolsó mondata, akkor ez a delfinek „emberségének” lesz az érdeme.

Merle regénye kitűnő ötvözet a politikai tételregénynek, az izgalmas kémregénynek, a riportregénynek, a pszichológiai regénynek, a tudományos-fantasztikus regénynek és a filozófiai állatregénynek. Mint politikai tételregény azt a világháborús veszedelmet jeleníti meg, mely a háborúpárti katonai és hírszerző szervek öncélú és önhatalmú működéséből eredhet. A szerző fasizmust és háborút mélyen gyűlölő baloldali ember, azonban a Szovjetuniót és Kínát sem úgy szerepelteti, mint az ördögi amerikai kém-szervezet anyagi ellenpólusait, hanem finom, nem ellenséges iróniával: mikor pl. elmondja, hogy a delfinek divatba jöttek elterjedt a delfintánc, vagyis hátratett kezekkel a mellek összekarolása, amit Moszkvában, mint illetlent, betiltanak; mikor közli a szovjet hivatalos nyilatkozatot, mely szerint a Szovjetunióban nem individualista, hanem kollektív delfinkísérletek folynak; mikor közli a szovjet nyilatkozatot, melyből nem lehet kivenni, hogy a Szovjetunió belépne-e egy atomháborúba Kína oldalán; vagy mikor az atomtámadás vádját visszautasító kínai nyilatkozatban szinte parodizálja a kínai kommunikék ma divatos hangnemét.

Mint izgalmas bűnügyi és kémregény, a feszültség igen magas fokát tudja kiváltani a végkifejletben, mikor párhuzamosan folynak hőseinek kétségbeesett kísérletei a megbántott delfinek szóra bírására és a háborúpárti katonai parancsnokság mindenre elszánt gyilkosságai az általa elkövetett gaztett tanúinak az eltüntetésére. Mint riportregény, ügyesen váltogat leveleket és hivatalos iratokat a professzor és a katonák, a professzor és munkatársai, a professzor és a delfinek között lezajló párbeszédekkel, a sajtókonferencia jegyzőkönyvével vagy a börtönbeli beszélgetővel. Mint pszichológiai regény, remekül tud belső monológokat, visszaemlékezéseket, kísérő gondolatokat rögzíteni, olyan írástechnikával, melyben ezek valóságos párbeszédekkel keverednek, ol-

dalszámra folyamatosan írt, csak vesszővel elválasztott szövegekben: ha az olvasó nem unja meg pontosan olvasni és jól odafigyelni, akkor kitűnő lélektani keresztmetszeteket élvezhet. Mint tudományos-fantasztikus regény, a delfinkutatás feltehető mai állásából indul ki, és igen meggyőzően halad a részletesen előkészített fordulópontig, amikor a delfin áttér a szóról a mondatra. Sajnos, itt nagy ugrás következik, mert a következő alkalommal, egy fél év múlva, a delfinek a sajtókonferencián már nemcsak mondatokat mondanak, hanem teljes biztonsággal használnak összetett mondatokat, kötőszavakat, névmásokat, tagadószókat, igeidőket, bölcselkednek a halálról és a túlvilágról, vagyis egy fél év alatt teszik meg az utat egy beszélni kezdő kisded szintjéről egy igen értelmes tizenkét éves gyermek szintjéig, és semmit sem látunk abból, hogy miként. Persze, a regény mondanivalójához elég ennyi is, ha azonban a regényíró nem sajnált hosszú oldalakat Sevilla és egy unatkozó milliomosnő közti szerelmi kalandnak, vagy a hisztérikus titkárnő képzelte szerelmi üldöztetéseinek megjelenítésére, akkor mégis sajnálnunk kell, hogy a további delfinnevelés ennél sokkal izgalmasabb – természetesen ugyanakkor sokkal nehezebb – megjelenítését elhagyta, így aztán átmenet nélkül lépünk a tudományos-fantasztikus regényből a filozófiai állatregénybe, ahol a delfinek már nem azt mondják, amit egy jól felhúzott tudományos fantázia szerint 1973-ban vagy akár 2073-ban elképzelhetőleg mondhatnak, hanem azt, amit a regényíró általuk itt és most az emberek gonoszágáról és ostobaságáról mondani akar. Mindamellett még így is valószínűbbek ennek a műnek az állatai, mint Swift lovai, Orwell állatfarmja, Čapek szalamandrái vagy Vercors tropijai, amely művekre egyébként a szerző a bevezetőben hivatkozik is mint elődjekre. *Lefordításra melegen javasolom.*

Budapest, 1967. december 9.

Sajer, Guy: Le soldat oublié (Az elfelejtett katona). Paris, 1967, Robert Laffont, 549 p.

A szerző 1942-ben, szinte gyerekfejjel, 17 éves korában mint az az idő szerint Németországhoz csatolt Elzász lakosa, önként jelentkezett a német hadseregbe. A keleti fronton végigcsinálta a háború utolsó három évét, éspedig 1943-tól mint a „Gross Deutschland” nevű elithadosztály tagja. Már csak mint lábadozó kerül a nyugati frontra, a nyugatiak fogságába esik, ott egy francia őrnagy felfedezi francia állampolgár voltát, pár hónapra besoroztatja a francia hadseregbe, onnan szerel le, s azóta Franciaországban él, mély meghasonlottságban.

Az első kérdés ezzel a furcsa szerzettel kapcsolatban, hogy nemzetileg tulajdonképpen hova is tartozik. Nem azért áll félúton franciák és németek között, mert elzászi, ugyanis szülei csak pár évvel a háború kitörése előtt költöztek Elzászba: apja Franciaország belsejéből való francia, anyja Németország belsejéből való német. Ő maga francia anyanyelvű, németül csak törve beszél, nagyon szívére veszi, ha német bajtársai a franciákat becsmérlik. Ugyanakkor azonban Németországot valamiképpen adoptált hazájának tekintette, és – franciáknál szokatlan módon – egy ideig rangemelkedésnek érezte, hogy németté válhat. Francia öntudatát ugyanis egy furcsa kisebbségi érzés terheli: 15 éves a francia összeomlaskor, s mint kamasz gyereknek alapvető élményévé válik az, ahogyan az apja által félelmesnek és kegyetlennek leírt német katona megjelent mint erős és hatalmas, de a nagylelkűség és barátkozás gesztusait mutatni igyekvő jóindulatú óriás. Mialatt a keleti fronton harcol, komolyan elhiszi azt a német hivatalos álláspontot, hogy Franciaország a háborúban Németország szövetségesevé vált, s ezen az

úton fogja elvesztett önbecsülését visszaszerezni. Mikor a háború végével visszatér Franciaországba, megrendülten veszi tudomásul, hogy Franciaország túlnyomó többsége a felszabadulás ujjongásával áll a másik oldalon, s „a vártnál sokkal barátságosabbnak és jóindulatúbbnak bizonyult német” képe, mely a megszállás első hónapjaiban a naivabb franciák számára valamennyire érvényben volt, rég helyet adott a gyilkos és hóhér megszálló képének. Túlságosan gyerek még ahhoz, hogy valahogyan el tudja rendezni és helyezni annak az ügynek az erkölcsi összeomlását, amiért annyi szenvedést vállalt és látott vállalni: teljes letargiába esik, s még arról is letesz, hogy újból felvegye a kapcsolatot szerelmével és levelezőpartnerével, akit egy néhány napos berlini szabadságidill során ismert meg, és legkedvesebb életben maradt katonabajtársával, akit „mindjárt visszajövök” felkiáltással hagyott ott a fogolytáborban, mikor a francia őrnagy magával vitte. Tíz-egynéhány éve kezdte írni visszaemlékezéseit, kezdetben csak azért, hogy valahogyan megszabaduljon e kínzó emlékektől, utóbb részleteket közreadott, s most jelentek meg teljes egészükben.

A mű teljesen őszintének és élményszerűnek látszik, azt a határozott benyomást kelti, hogy kizárólag tényleges visszaemlékezéseket tartalmaz: érzésem szerint még a nevet sem változtatta meg. Amennyire meg tudom ítélni, egy meglehetősen pongyola, kollokvialis, nem írói francia nyelven ír, bár kétségtelenül jelentős kifejezőerővel. Nagyon csalódnék olvasói ítélőképességemben, ha kiderülne, hogy a műben bármiféle szerepe volna az írói leleménynek vagy akár csak a részletek novellisztikus lekerekítésének.

Mégis, a mű tényleges *tartalmával* legalábbis egyenrangú kérdés a mű *szándéka*. Elsődleges célja kétségtelenül az, hogy az átélt borzalmakat és szenvedéseket valahogyan megörökítse, s ezt valóban teljes hitelességgel teszi. A fronton folyó harcok leírásai Barbusae „Tűz”-ével vetekszenek, ugyanakkor azonban még talán fokozza a hitelességüket a szerző eszmei tétovasága. Azok a háborús regények ugyanis, melyek teljes nyerseséggel leírják a modern háború borzalmait, rendszerint harcos vagy szkeptikus antimilitaristák írásai; azok viszont, akik a háborút mint bajtársi közösséget akarják megörökíteni, még amikor nem hamisítják meg a tényeket, akkor is hajlanak a legborzalmasabb és legmegalázóbb helyzetek leírásának elhagyására. A szerző, mint látni fogjuk, egyáltalán nem jut el odáig, hogy a háborút elvi alapon elutasítsa, és óriási súly van művében a bajtársak közösségén. Mégis maradéktalan teljességgel – és ugyanakkor minden perverzítés nélkül – idézi fel a hónak, sárnak, vérnek, kiontott beleknek, ürüléknek és kosznak azt az együttesét, ami a frontkatona életét meghatározta, és teljes őszinteséggel eleveníti meg az állandó félelemnek azt az állapotát, melyben a frontkatona, különösen pedig a tankok mellett és tankok ellen harcoló gyalogos van, s amelyben a túlélés egyetlen reményét a – látványos heroizmustól teljesen mentes – kényszerű bátorság jelenti. Emlékezetes a Dnyeperen való visszavonuló átkelés leírása, ami alatt a szovjet légierő állandóan bombázza a jeges sárban úszó és menekülő katonáktól nyüzsgő Dnyeper-partot, s amiről meggyőzően mondja, hogy meghaladja a napóleoni hadsereg berezinai átkelésének borzalmait. Talán ennél is borzalmasabb a kelet-poroszországi visszavonulás leírása, ahol az állandó légitámadások véres kásává bombázzák a hadsereggel reménytelenül összekeveredett civil menekülők tömegeit, s amiről ugyancsak meggyőzően mondja, hogy meghaladja az 1940-edik évi francia összeomlás borzalmait.

Azt a további célját azonban, hogy mindezek leírásával megszabaduljon ezektől az emlékektől, s bizonyos megbékélt távolságból tudja nézni őket, saját bevallása szerint sem érte el, már csak azért sem, mert minden leírásának az a kicsengése, hogy a szó

egyszerűen elégtelen az éhségnek, a fázásnak, a félelemnek, a halálnak olyan felső fokai számára, amelyeken ő és társai átmentek. De van ennek a megbékélni nem tudásnak egy mélyebb oka is, mely átvezet bennünket a szerzőnek talán leginkább szívében fekvő írói céljához, ahhoz, hogy emléket szeretne állítani a vele együtt szenvedett, harcolt és nagyjából elesett társainak. Mindez megy addig, amíg közvetlen bajtársak, egyes emberek emlékéiről van szó: képes szimpátiát kelteni néhány szeretettel megrajzolt alakja iránt, amilyenek a józanul bátor, rezignáltan hősies, embereit kímélő s az ellenséggel nem kegyetlen Weisredau kapitány, a győzelemben nem hívó, örökösen morgó, de végül társaiért magát feláldozó első világháborús veterán Wiener és más, jellemileg kevésbé jelentős, de emberi és bajtársi melegséggel leírt alakok. Elhisszük neki, hogy ő és azok az egységek, melyekben harcolt, nem öltek, nem raboltak, nem erőszakoskodtak a polgári lakossággal szemben; elhisszük neki, hogy együttérzéssel nézte a még náluk is inkább éhező és fázó szovjet hadifoglyokat; elhisszük neki, hogy még fegyveres harcban sem tudta megrendülés nélkül tudomásul venni azt a tényt, hogy embert ölt. A partizánokra ugyan nagyon haragszik, mint olyan emberekre, akik – a jellegzetes német hivatásos katonai szemlélet szerint – olyan dologba ártják magukat, ami nem rájuk, hanem a hadseregre tartozik; ugyanakkor érezhető megrendüléssel számol be arról a két-három esetről, amikor tanúja volt annak, hogy társaikért bosszút lihegő német katonák az elfogott partizánokat agyonlőtték. Elhihetjük mindezt, mert nincs jele, hogy a tényeket kozmetikázná: ha ezt akarná tenni, akkor nem írná le azt az amúgy is másodkézből vett tényt, hogy partizánvadászat címén a német katonák falvakat gyilkoltak le; még kevésbé írná le az elithadosztály szinte gyilkosságnak is minősíthető embertelen kiképzési módszereit vagy az irtózatosságot szenvedések közepette visszavonuló német katonáktól aprólékos kincstári tárgyak elvesztését számon kérő tábori csendőrök komizását és akasztásokban kedvét lelő kegyetlenségét. Keserűen jegyzi meg ezzel kapcsolatban, hogy milyen hiábavaló dolog volt a német katonát ilyen rettenetes kemény fegyelem alatt tartani, ahelyett, hogy hagyták volna ölni és erőszakoskodni, hiszen végül így is, úgy is ezekért vonták egészében felelősségre.

Ez az a pont, ahol a szerző szándéka megbicsaklik: mindaz, amit leír, együttérzést keltő, sőt megrendítő, mint egyes emberek emlékének és szenvedéseinek megörökítése, ő azonban több helyen is összegezi ezt „a német katoná”, „a német nép” méltatlanul elfelejtett szenvedéseinek megörökítésévé, ami óhatatlanul felidéri a konfrontálást a szenvedéseknek és szörnyűségeknek azzal a komplexumával, amit egyetlen szóval szoktunk kifejezni: Auschwitz. Nem mintha bárkinek is elő lehetne írni, hogy „inkább arról beszéljen, ne pedig erről”: mindenki arról beszél, amit átélt. De aki összegező erkölcsi ítéletet akar mondani, annak végül mégis valamiféle álláspontot kell kialakítani a porondon szereplő „ügy”-ekkel, eszményekkel és vezéralakokkal szemben. Itt akad meg a szerző, éppen úgy, mint eszményképe, Weisredau kapitány. A Führer, mint legfőbb hadúr, néhányszor előfordul a műben, de az embereknek iránta való érzelmei pontosan olyanok, mint általában a szenvedő és küszködő kisember érzelmei a távoli hatalmasokkal szemben: nem tudják elképzelni örülni vagy gazembernek, de csillagászati távolságban lévőnek és tökéletesen értetlennek érzik mindabban, ami az ő szenvedéseiket kiteszi. A nemzetiszocializmus még ennyit sem szerepel a műben: kizárólag a katonákat a frontra küldő ostoba búcsúztató beszédekben fordul elő. A bátor és ember-séges Weisredau kapitány világnézetéről annyit tudunk meg, hogy nagyon tisztában lenni látszik azzal, hogy valamiféle nagy bajok vannak Németországban, de mégis úgy érzi, hogy a „barbár Kelet” és az „elkényelmesedett Nyugat” között a németek képví-

selnek valamit, amiért érdemes harcolni. A szerző már ennyit sem mer mondani, meg sem próbálja, hogy azt az ügyet, amiért harcolt és szenvedett, jó ügynek állítsa; csak egyszerűen úgy képzeli, hogy a győztes ügy sem jobb ügy, csak éppen az győzött. S miközben párját ritkítóan elretentő képet fest a háborúról, a béke az ő számára a tespedés és rothadás korszakát jelenti, amelyben húsz-egynéhány éve nem tudja a lelki békéjét megtalálni. Nem fasiszta, csak éppen ahhoz a háború után a maga helyét megtalálni nem tudó emberfajtaához tartozik, mely kitűnő nyersanyag a fasiszmusok számára. A szerzőnek még külön tragédiája, hogy nem maradt Németországban, ahol bőven talált volna hasonló élményekkel és hasonló problémákkal küszködő társakat, hanem visszavedlik franciává, ahol mindezekkel teljesen magára marad.

A szerző őszinteségében nincs okunk kételkedni, annál inkább a kiadó szándékai-ban; a könyv hátsó borítóján egy sor egyéb történeti művet és emlékeztetést hirdet, melyek mind a német–szovjet háborúról szólnak, s a címekből ítélve mind vagy csaknem mind a német ügy oldaláról.

Ha akadna hasonló hitelességű emlékezés a második világháborúban a magyar hadseregben harcolt ember tollából, annak kiadását komolyan kellene mérlegelni, mert ezek az emlékek és problémák még mindig sok ember számára élnek, ha mégannyira nem is örülhetünk ennek. Ez a mű azonban magyar olvasó számára a német hadsereg apoteózisát jelenti, így *kiadását semmiképpen nem javasolom.*

Budapest, 1968. május 30.

Bourget, Pierre: Un certain Philippe Pétain (Egy bizonyos Philippe Pétain). Paris, 1966, Casterman, 517 p.

Pétain tábornagnak ez az életrajza azt tűzi ki célul, hogy a Pétainben elhülyült aggasztó vagy gonosz *áru* látó egyik szemlélet és a benne Franciaországért a maga becsületes nevét is feláldozó *mártír* látó másik szemlélet között minél több *tény* felderítésével igazságot tegyen. Gondosan dokumentált, minden lényeges részletre kiterjedő, de a részletekben nem elvesző s mindvégig a tárgyilagos mérlegelés és érvényes ítéletalkotás elősegítésére irányuló művel állunk szemben. Az általa felvázolt élet- és jellemrajzból kialakuló összkép Pétaint úgy mutatja be, mint egy paraszti származású, józan, száraz humorú, csak a valóságot érzékelő, meglehetősen fantáziátlan, katonának jól képzett, de eredeti eszméknek csaknem teljesen híján lévő, vezetésre alkalmas, de elsősorban taktikusi és csapatvisztí eredményekkel rendelkező embert, aki a maga fantáziátlan módján őszinte s az átlagnál nagyobb közvetlen felelősséget érez az egyszerű katonák sokaságával, s azokkal mindig jó és eleven kapcsolatot tud tartani, ugyanakkor száraz kötelességteljesítéséhez gyakran egy bizonyos érzéketlenség is menő egykedvűség járul. Ezek a képességei teszik alkalmassá arra, hogy az első világháborúban reá jutott és egyéniségének megfelelő feladatokat (Verdun csökönyös megvédése 1916-ban és a francia hadsereg megingott moráljának helyreállítása 1917-ben) kitűnő eredménnyel teljesíteni tudja. Érdekes adat, hogy az első világháború kitörésekor Hindenburghoz hasonlóan a nyugdíj küszöbén van, s még csak nem is tábornok, viszont említett két teljesítményével nála sokkal ragyogóbb tehetségű katonákat is megelőzött. Szerző ezután leírja a nagyon sokáig vidám agglegénynek maradt Pétain igen változatos, de botrány nélküli női kapcsolatait, egészen késői házasságát, különösebb érdekességet nem mutató, inkább szerény anyagi viszonyait és a két világháború közötti, alapjában színtelen

közéleti szerepléseit. Meglepetéssel tudjuk meg, hogy a második világháború alatt propagandaokokból hívó katolikusnak beállított Pétain vallásilag teljességgel közömbös és nem gyakorló volt, aki a felesége által erőltetett egyházi házasságot is képviselő útján kötötte meg, hogy az ezzel kapcsolatos szertartásokat és papi kapcsolatokat elkerülje. Meglepő az az adat is, hogy 1924-ben, mikor több francia tábornagy, élükön Lyauteyvel, a baloldali radikális Herriot-kormány erőszakos megdöntését tervezte, ettől azért kellett végül is elállniuk, mert Pétain határozottan kijelentette, hogy a törvényes kormány oldalára fog állni. Semmi komoly adat sincs arra a közkeletű feltevésre sem, hogy Pétain már 1940 előtt valamiféle németbarát jobboldali összeesküvés részese lett volna, bár nem kétséges, hogy mindenkor erősen antikommunista volt.

Mindemez előzmények bemutatása után következik az igazi problémás rész, annak bemutatása, hogy hogyan lesz Franciaország marsalljából árulásért halálra ítélt s életét börtönben végző politikai elítélt. Szerző – meggyőzően – a döntő fordulatot a fegyverszünet kérése vagy nem kérése körüli vitában látja, ahol döntőnek bizonyult Pétain egyéniségének az a vonása, hogy teljességgel képtelen volt a kérdést egy lehetséges és leendő, de nem a közvetlen katonai lehetőségeken, hanem távoli politikai előrelátáson nyugvó győzelem jegyében megítélni, s csak Franciaország lakosságának, mindenekelőtt a milliónyi hadifogolynak a pillanatnyi nyomorúságát s annak enyhítését tartotta szem előtt. Bemutatja, hogy Pétain tekintélyének milyen döntő szerepe volt abban, hogy végül is a fegyverszünet pártja maradt felül, s nem ő lépett ki a Reynaud-kormányból, hanem a fegyverszünetet ellenző Reynaud adta át a hatalmat neki. Rámutat a szerző arra, hogy induláskor Pétain kormányának törvényességét senki sem vonta kétségbe, s a fegyverszünet bizonyos részleges hasznosságát még Churchill sem zárta ki, továbbá, hogy Pétain a meg nem szállott zónában 1942-ig határozottan népszerű volt, s határozott eredményeket és engedményeket is el tudott érni. A veszedelmes lejtőre szerző szerint azzal került Pétain, hogy ezeknek az engedményeknek az érdekében nem sokkal a fegyverszünet megkötése után személyesen találkozott Hitlerrel, ezzel útjára indította a francia–német „együttműködést”, amelynek útján nem volt megállás. Utolsó megfordulási lehetőség 1942-ben adódott, mikor az algíri partraszállás folytán a németek az addig meg nem szállott zónát is megszállták: e pillanatban Pétain komolyan mérlegelte az Algírba való repülést, de ekkor már láthatóan jelentkeztek nála az öregkori cselekvés- és elhatározásképtelenség tünetei. Jól írja le a szerző, hogy Pétain abbeli gondjában, hogy a „franciák”, a „hadifoglyok” sorsán könnyítsen s a „legrosszabbat” elkerülje, hogyan csúszik bele mindinkább az együttműködésbe, s hogyan jut olyan helyzetbe, melyben már segíteni sem tud, s a legrosszabbat, a franciák hóhérlását sem tudja elkerülni. Egészében Pétain „árulását” nem egyszeri jellemtelenségként vagy egyszeri cselekedetként mutatja be, hanem *folyamatként*, melyben állandó vitafelekként állanak egymással szemben a megmenthetőt megmenteni akaró józanság és a becsületért mindent kockáztató hősiesség, s ebben a vitában Pétain nem azért bukik el, mert a kettő közül az egyik álláspontnak elvileg van igaza, hiszen ez a vita elvileg nem dönthető el, hanem azért, mert egy olyan történeti folyamatban sodródik mind tehetetlenebbül, melyben az egyik álláspont relatív igazsága mindinkább elvész, s a másiké mindinkább megnő.

A könyv egészében alkalmasnak látszik arra, hogy kiegyensúlyozott és a véglegeset megközelítő értékelésre adjon alapot. Mindez igen fontos lehet a francia olvasó számára, akinek tudatában a Pétain-ügy olyanféle ügyként jelentkezik, mint mondjuk a magyar olvasó számára a régebbi, de ma sem érdektelen Görgey-ügy (ahol egyébként a főhős embernek lényegesen érdekesebb, mint Pétain!). Ha tehát arra a kérdésre kell

felelnünk, hogy egy ekkora terjedelmű és dokumentációjú Pétain-életrajzra szüksége van-e a magyar olvasónak, akkor *a fordítás indokoltására tagadó választ kell adnunk*, egyrészt azért, mert az úgy a magyar olvasó számára nem jelent eldöntést kívánó vitatémát, másrészt azért, mert a főszereplő, mint egyéniség, ehhez nem eléggé érdekes: hogy ez így van, azt éppen ez a könyv bizonyítja igen meggyőzően.

Budapest, 1968. július 10.

Vidal, Gore: Washington D. C. (Washington főváros). Signet Books, New York, 1968, New American Library Inc., 304 p.

E Washingtonban, az Egyesült Államok vezető politikai köreiben játszódó regény azt az időszakot fogja át, mely Franklin D. Roosevelt felemelkedésétől Eisenhower elnökségének befejező szakaszáig terjed, s magában foglalja a New Dealt, a második világháborút, a hidegháborút, a maccarthyizmust és annak lealkonyulását. Hősei az Egyesült Államok fővárosában zajló politikai élet és politikai intrikák színpadán forgó személyek: az elnököket és alelnököket „csináló” újságkirály, annak társadalmi vezérszerepet játszó felesége, továbbá alkoholista, férfibolond és bajkeverő leánya és aranyifjúból lassan megkomolyodó és baloldali újságszerkesztőként végző fia; a régi típusú, csekély vagyonú és becsületes, a demokrata párt konzervatív szárnyához tartozó szenátor, aki elnökjelöltségének költségei fejében egyszer mégis tesz egy korrupciós szívességet egy obskúrus pénzembernek, továbbá a szenátor bátor és becsületes leánya, aki az újságkirály fiának oldalán szintén eljut a baloldalig; végül a központi figurának tekinthető karrierista, aki a szenátor kitűnő, szegény és nagyreményű titkárából minden igazi állásfoglalást elkerülve és mind kíméletlenebbül törtetve lesz először az újságkirály veje, aztán újságpropaganda útján mondvacsinált háborús hősiessége révén képviselő, majd az öreg szenátor szemérmetlen megszarolása által annak utóda a szenátorságban s a regény végén komoly alelnök-, majd elnökjelölt. A mellékes figurák között érdemes megemlíteni a kulturált homoszexuális filmkritikust, akiből mindenre kapható bérenc-újságíró válik, a harcias és goromba szocialistát, aki vádló tanú lesz az Amerika-ellenes tevékenységeket vizsgáló bizottság előtt, s a képzett marxistát, aki végül a nagy karrierista számára írja meg annak „könyveit”. A mellékes női figurák között érdekes a szenátor kótyagos és igazmondó felesége, a nagy karrieristának ugyancsak milliomos körökből származó és ugyancsak karrierista második felesége, a minden lében kanál washingtoni társaságbeli pletykahordó hölgy, a zsidó pénzmágnás felesége, aki sorozatos baklövésai ellenére is végül bejut a „nagy” társaságba, a régimódi öreg hölgy, akinek egy politikai szalon fenntartására és még mindig komoly befolyásra ad jogcímet az, hogy egy fél évszázaddal ezelőtt egy régi-régi elnök unokahúga s e címen a Fehér Ház háziasszonya volt valaha.

Mindezek mögött ott állanak háttérül a valóságos történeti alakok. Mindenekelőtt Rooseveltt, akit a demokrata párt konzervatív szárnyához tartozó főszereplők egyértelműen gyűlölnek, s aki itt nem úgy jelenik meg, mint nagy haladó államférfiú, hanem inkább úgy, mint ravasz taktikus, aki észrevétlenül alakítja át a régi köztársaságot egy-személyes uralom alatt álló világbirodalomká; utána színtelenebbül lépnek fel Truman és Eisenhower, mely utóbbiról megtudjuk, hogy kenetes szólamai ellenére egyáltalán nem jó ember, továbbá a handabandázó MacCarthy, aki ellen egy ideig senki sem mer fellépni, mikor azonban magamagát járhatja le, egyszerre mindenki ellene fordul, közöttük a nagy karrierista is.

Az egész mű lényegében egy washingtoni erkölcsrajz, s kifejezetten az is akar lenni: maga mutat rá azokra a döntő változásokra, melyek a leírt húsz-egynéhány esztendő alatt lejajlottak; először az, melynek során a sokfejű, de egyszerű szerkezetű régi köz-társaság világbirodalomká vált, amelyben csak a négyvévenkénti újraválasztás korlátoz-za az egyetlen személy uralmát; továbbá az, melynek során a puritán becsületesség meglevő szigeteit mindinkább elmossa egy olyan közfelfogás, mely csak a sikert s az eredményt értékeli az eszközökre való tekintet nélkül; végül az, melynek során a mil-liomosok által többé-kevésbé mozgatott csekély vagyonú politikusok helyett mindin-kább a milliomosok maguk vagy családtagjaik lépnek a politika porondjára. A végén a csaknem teljesen egyedül maradó vagy maradni látszó lapszerkesztő házaspár fogal-mazza meg a helytállás kényszerűségét: azt, hogy minél ellenállhatatlanabbnak tűnnek fel ezek a folyamatok, annál inkább szembe kell fordulni velük, és remélni kell valami jobbat. Hogy ez a jobb valahol bal felé van, afelől az író nem hagy kétséget, de sem tömegeket, sem mozgalmakat, sem ideológiákat nem konkretizál, melyekre remé-nyeiben támaszkodnék.

A regény vontatottan indul, s fokozatosan válik mind izgalmasabbá és drámaibbá, s levegője is ezzel s a fentebb leírt folyamatokkal párhuzamosan válik mind keményebbé és kegyetlenebbé. A mű kilenc különálló, pillanatfelvétel-szerű fejezetre tagolódik, me-lyek egyenként csak néhány napra terjednek, míg közöttük évek telnek el, ami által a szerző rengeteg felesleges részletet megtakarít magának és az olvasónak. A figurák kitűnőek és élőek; csupán a nagy karrierista alakja válik kissé elmosódottá, mert a főtétel illusztrálása érdekében tökéletes ötvözete az abszolút megnyerő fellépésnek és az abszolút erkölcsi gátlástalanságnak. Így kissé megmagyarázatlan marad, miért sze-reti meg az újságkirály a kezdetben hozományvadász kalandornak kezelt vejét annyira, hogy végül annak képviselői, szenátori és elnöki pályája érdekében saját alkoholista le-ányát záratja elmeógyógyintézetbe s kergeti közvetve a halálba; ugyanígy nem meggyőző az sem, hogy a szenátor is miért egyengeti e férfiú pályáját azután is, hogy az csaknem menyasszonyának tekintett leányát otthagyja.

Érdekes kérdésként vetődik fel az, hogy mennyiben kulcsregény ez a mű, s mennyi-ben van azonosítható modellje a fő figuráknak, az újságkirálynak, a szenátornak, bal-oldalivá vált gyermekeiknek, főleg pedig a nagy karrieristának: minderre elegendő tájékozottság hiányában nincs módunkban felelni. A nagy karrieristától mindenesetre úgy búcsúzunk el, mint aki komoly demokrata alelnökjelölt Eisenhowerrel szemben és komoly elnökjelölt utána: ebben az értelemben az azóta a porondon szerepelt jelentősebb figurák egyikével sem látszik azonosíthatónak. Azt azonban bizonyosra vehetjük, hogy mind a fő, mind a mellékes figurák olyan alakokból vannak összerakva, akiket a be-avatott washingtoniak bizonyosan azonosítani tudtak és tudnak.

A mű nagyon érdekes és tanulságos, még akkor is, ha az általa adott kép sok ponton kiegészítésre szorul. *Lefordításra javasolom.*

Budapest, 1968. július 10.

Hetman, François: Les secrets des géants américains (Az amerikai óriásvállalatok titkai). Paris, 1969, Éditions du Seuil, 296 p.

E könyv az amerikai nagyipari szervezés csodáiról, az amerikai mamutvállalatokról s azok óriási méreteiről szól. Kiindul abból, hogy a világban ezek képviselik az első, iga-zán nemzetfeletti szervezeteket, mert szemben az eddig ismert nemzetközi szerveze-

tekkal, melyek vagy több ország közös szervezetei, vagy nemzeti méretű szervezetek egymás közötti viszonyait szervezik meg, az amerikai mamutvállalatok legnagyobbjai ma már egyszerűen a nemzeti méretek *főlé* emelkedő szervezeteket testesítenek meg. A mű tétele az, hogy az amerikai óriásvállalatok méretei nem okot jelentenek, hanem következményt: az amerikai ipar termelékenysége nem azért több mint kétszerese a legfejlettebb európai iparokénak, mert szerencsés körülmények már eleve az európai méreteknél nagyobb méreteket tettek számukra lehetővé, hanem az amerikai nagyvállalat sajátos dinamizmusa egy egészen új civilizációs formát jelent, melynek a nagy méretek felé való haladása csak egyik, nem is mindig szükségszerű, nem is állandóan egyértelmű következménye. Hiába hoz tehát létre Európa az amerikaiakkal azonos vagy akár nagyobb méretű ipari óriásokat, ezek a többnyire állami kezdeményezésre és állami eszközökkel létrejött óriások merőben méreteiknél fogva sohasem fogják az amerikai óriásvállalatok dinamizmusát és termelékenységét elérni. Mindennek alátámasztására végiglemezzi azokat a módokat és mintákat, melyek keretében az amerikai nagyvállalatok jelenlegi óriásméretei létrejöttek, abban az időrendben, ahogyan ezek a minták a fejlődés során egymás után kialakultak, részben egymást váltva, részben egymás mellé felfejlődve. Az első tényező kétségtelenül az amerikai fejlődési keret kontinentális mérete volt, ami először a nagy vasútvállalatokat hozta létre a múlt század közepén. Ezeket követték a század végén a nagy vegyi és olajipari vállalatok, melyek a versenyt korlátozó megállapodásokkal, kartellek és trösztök alakításával jutottak el újabb nagy méretekhez, mindaddig, amíg az amerikai trösztellenes törvényhozás ezeket a szabad verseny védelmében korlátok közé nem szorította. Ezt követte a horizontális koncentráció, egyugyanazon iparág kisebb versenytársainak az elnyelése, ami szintén a szabad versenyt védő törvényhozásba ütközött; majd a vertikális integráció, melynek során egy-egy nagy iparág vállalatai egyrészt saját áruik eladásának és kiegészítő szolgálatainak a megszervezését, másrészt saját nyersanyagellátásuk megtermeltetését is saját üzembe vették; majd rendszeresen felkutatták az így kiterjedt termelési vonalakban rejlő újabb lehetőségeket, s ezekre támaszkodva kiterjesztették termelt áruik skáláját új meg új, többnyire rokon árúkra, de néha egészen távoliakra is, ha azokhoz fennálló lehetőségeiket jól ki lehetett használni; ezen a nyomon eljutottak a folytonos újítások állandó megszervezéséhez, melynek keretében az ipari nagyvállalatok termelvényeinek skálája szinte tízévenként kicserélődik, s az új meg új nagy méretek nem a szabad verseny korlátozásán, hanem ellenkezőleg, a kutatás és fejlesztés, a racionalizálás és ötletesség szüntelen s mindinkább kiélesedő versenyén alapulnak. Ez teszi szükségessé a vezetés és a vezető új típusának a kialakítását, ami a vezetési képességekkel való tudatos gazdálkodást, a hatáskörök és felelősségek decentralizációjának és az információ koncentrálásának egymást váltogató és egymást kiegészítő módszereit kívánja meg. Mindennek mozgatója a befektetett tőke jövedelmezőségének a mindinkább „teremtő” jellegű fokozására való törekvés, amihez minden eddignél nagyobb méretbeli lehetőségeket jelentettek az államhatalomnak részben katonai, részben úrkutatási célú megrendelése, amelyek viszont mind fokozottabb jelentőséget biztosítottak a tudomány számára. A jövő „posztindusztriális” társadalmának körvonalai a *tudomány*, az *államhatalom* és a *vállalkozás* hármásának az összeműködése jegyében rajzolódnak ki, aminek közös célja és tartalma a mind rohamosabbá váló fejlődés folytán mind közelebbi aktualitást nyerő „jövő” előrelátása, megtervezése és megragadása. Ilyen perspektívák mellett alakul ki az az újféle dinamikus vezetés, mely tevékenységének súlypontját a munkaerőkben rejlő teremtő képességek kibontakoztatására helyezi. Szó sem lehet addig az „amerikai kihí-

vás”-sal szemben való helytállásról, ameddig az európai, főleg a francia nagyipari vállalkozás ugyanezeket a problémákat még mindig a munkavállalókkal való „osztályharc” szűkös kategóriái között fogja fel, és el nem sajátítja a dinamikus és teremtő szervezés új, modern formáit.

A könyv érdekes és gondolatébresztő, s valamit érzékeltet abból, amit a mai nyugati terminológia „posztindusztriális társadalom” név alatt emlegetni szokott. Valószínűleg nemcsak ez a könyv, hanem az e tárgyba vágó irodalom tekintélyes része is hajlik arra, hogy e fogalom jellemző vonásaiként számos, valóban jövőbe mutató társadalmi szerveződési forma mellett egy sor öncélú, céltalan vagy egyenesen kártékony tevékenységet is felmutasson, behatóbb válogatás és kritika nélkül: így ez a könyv is a befektetett tőke jövedelmezőségének merőben öncélúvá váló növelésére irányuló tevékenységek között minden kritika vagy értékelés nélkül sorolja fel azoknak a nagyméretű, de teljesen heterogén ipari „konglomerátumok”-nak a létrehozását, melyek minden rafinériájuk mellett sem mások, mint – akárcsak a régi holdingtársaságok – legközönsége-sebb részvénymanipulációk. Mindez egy bizonyos kritikátlanságra vall a nagyméretű amerikai szervezés csodáival szemben. A könyv ennek ellenére is elég érdekes ahhoz, hogy *lefordításra alkalmas* legyen, de alig hinném, hogy *ne létezne* ugyanebben a műfajban nála *reprezentatívabb* olyan *mű*, mely a „posztindusztriális társadalom” feltételezett mibenlétét anélkül elemzi, hogy az amerikai szervezési formákat akár kritikátlanul idealizálná, akár kritikátlanul elátkozná.

Budapest, 1970. június 26.

Guillain, Robert: Japon, troisième grand (Japán, a harmadik óriás). Paris, 1969, Éditions du Seuil, 368 p.

E könyv azt a legutóbbi két évtizedben lezajlott páratlan gazdasági fellendülést írja le, mely Japánt a világ harmadik, a tőkés világ második ipari hatalmává tette, miután túlhaladta először a Nyugat-Németország mögött már lemaradt Nagy-Britanniát, majd Nyugat-Németországot is. Japánnak a nyugati világ mellé való e tüneményes felsorakozása lényegében az utolsó száz év fejlődésének az eredménye, mely idő alatt Japán két ízben is produkált olyan felülről irányított, de az egész nép aktív közreműködését kiváltani tudó forradalmi változást, mely megérdemli a társadalmi „mutáció” elnevezést: az első a Meiji császár vezetése alatt száz éve elindult fordulat, melynek során a teljességgel ázsiai és feudális Japán elsajátította a nyugati államszervezés, iparosodás és haditechnika vívmányait, megtartva a lakosság többségét a hagyományos társadalmi keretek és a hagyományos tisztességes szegénység szorításában; mikor azután a második világháborúban csődöt mondott az a kísérlet, hogy Japán az így felgyűlt ipari és katonai erőt Kelet-Ázsia meghódítására használja fel, bekövetkezett a második fordulat, mellyel Japán elfordult mindennemű katonai ambíciótól, és teljes erővel nemzeti jövedelmének és életnívójának növelésére koncentrált, amelyek ma több mint kétszeresei a tíz év előttinek, és többszöröse a világháború előttinek. Az amerikai megszállók előbb itt is, mint Németországban, a nagy ipari csoportosulások szétrobbantására törekedtek, majd a hidegháború jegyében csendesesen utat engedtek annak, hogy ezek újból létrejöjjenek. A jelenlegi ipari vezetők azonban nem annyira a régi családi hitbizományok képviselői, inkább a modern, nem kis részben alulról jött menedzsertípushoz tartoznak: ma lényegében ők kormányozzák Japánt, s az ő bőkezű támogatásuk tartja folya-

matos kormányon a konzervatív jellegű kormánypártot idestova húsz év óta. Ugyanakkor ez a nagyipar a más ipari országokban szokásosnál sokkal könnyebben és készségesebben elviseli a gazdasági minisztériumok koordináló és irányító tevékenységét. Ugyanígy aránylag engedelmesen viseli a nagyipari munkásság is a munkaadók gyámkodó, „családi” mintákat követő magatartását, s el is várja ennek előnyeit, a biztosított, kor szerinti előmenetelt, a kiházasítási és egyéb segélyeket és a munkaviszony állandó, biztosított jellegét. Így, ha van is sztrájk, az mindig egy vállalaton belüli „családi” viszály, de sohasem egy iparág együttes osztályharca. Mindez azonban csak a nagyvállalati munkásságnál van így, amelyhez való tartozás társadalmi rangot, fokozott partiképeséget jelent. Ezzel szemben áll a munkásság másik fele, a közép-, kis- és családi üzemekben dolgozó vagy bedolgozóként családi együttesben maradó munkások, akiknek helyzetét a legteljesebb kiszolgáltatottság és létbizonytalanság jellemzi; ezek helyzetéhez hasonlít a kis parcellákon dolgozó törpebirtokos parasztság és mezőgazdasági munkásság helyzete is. A nagy vállalatok különböző munkák és munkafolyamatok közvetett kiadásával nagyon is igénybe veszik ezt a tetszés szerint elbocsátható munkaerő-tartalékot, s ennek a terhére képesek a maguk törzsgárdája számára azt a nyugati szintet megközelítő, biztonságos egzisztenciát nyújtani, melyre oly szívesen hivatkoznak. Mindennek hátterre az a túlnépesedtség, mely a japán élet minden megnyilatkozásának, elsősorban a közlekedésnek és a lakásviszonyoknak a túltömöttség jellegét adja; a születési arányszám ugyan ma már teljesen nyugat-európai jellegű, és stabil népességet biztosít, de a fordulat alig húsz éve következett be, úgyhogy Japán korösszetétele ma még a fiatal ország képét mutatja. Az ebből eredő, ma még korlátlanul látszó munkakapacitás teszi lehetővé a japán ipar, közlekedés és építkezés számára, hogy egyedül Amerikával mérhető fantasztikus gyorsasággal, óriási beruházási volumennel létesítsen új meg új ipartelepeket, csodavasutakat, nem sajnálva ezzel elavulttá tenni nem is olyan régi berendezéseket. Ennek háttérje a japán bankok és a japán állam bőséges és nagyvonalú hitelpolitikája, mely nyugati fogalmak szerint súlyosan kockázatosnak, sőt kalandosnak minősül, ha világgazdasági és világpolitikai válságok lehetőségét vesszük számba, eddig azonban nemhogy bajt csinált volna, de lényeges tényezője volt a gazdasági prosperitásnak. Ma Japán élen jár az új ipari forradalom iparágaiban, az elektronikában, a félvezetők terén, a műanyagiparban, a nukleáris iparban, felsorakozott Amerika mellé az olajiparban és az autóiparban, és jelentkezik, ha egyelőre nem is átütő sikerrel, mint úrkutató ország is. Mindez elsősorban meglévő nyugati találmányok igénybevételén vagy továbbfejlesztésén alapult, ami megszerezte Japánnak az „utánzó” ország rosszalló megjelölését, ma azonban kezd Japán az önálló kutatás és eredeti találmányok terén is felsorakozni. Még inkább túlhaladottá tették a mai japán ipar minőségi teljesítményei az „olcsó, de silány” japán iparról szóló régi elképzeléseket. S miközben mindehhez a legnagyobb mértékben igénybe vette Japán az amerikai segítséget, ugyanakkor képes volt mindmostanáig az állam és a nagytőke szívós összjátékával kivédeni az amerikai tőkének a japán gazdasági életbe való behatolását: az eddig csak néhány iparágban tudott többé-kevésbé gyökeret verni, és nem szűnik meg felpanaszolni a „szabad verseny” elvének azokat a megsértéseit, melyekkel a japánok ezt a behatolást akadályozzák. S mivel a japán gazdaság nyersanyagokban való szegénysége miatt nagy mennyiségű behozatalra és nagyméretű kivitelre van utalva, s főleg behozatali téren nagyon egyoldalúan függ Amerikától, ezért ma egy igen nagy méretű japán külkereskedelmi diplomácia működik, mely Szibériától Indonéziáig és Kínától Új-Zélandig felkutat, számba vesz és mozgósítani igyekszik minden külkereskedelmi és gazdasági társulási lehetőséget.

Japán ezt a harmadik helyet elérte anélkül, hogy atomhatalom volna vagy azzá lenni törekedne, holott a hozzá való ipari kapacitása kétségtelenül megvolna. Sőt, éppen a fegyverkezési versenyből való kívülmaradása az egyik lényeges tényezője e sikernek. Csak legújabbban rajzolódnak ki az égen olyan viharfelhők, melyek zavarokat és zivatartokat ígérnek ebben az egyenes vonalú és megállíthatatlannak látszó előrehaladásban. Kína atomhatalommá válása Japánban is felvetette az eddiginél komolyabb felfegyverkezés gondolatát, bár felvetődött az a gondolat is, hogy Japánnak közös amerikai–szovjet garancia alapján kellene semleges kis országgént stabilizálnia. De viharfelhők gyülekeznek a legszorosabban vett gazdasági területen is. A japán gazdaság rendkívül sebezhető egy nagyobb méretű világgazdasági válsággal, különösen pedig a nagyobb ipari és nyersanyagtermelő országokban esetleg jelentkező protekcionista áramlatokkal szemben, valamint a nemzetközi gazdasági verseny kiéleződésével szemben. S ebben a versenyben belátható időn belül megszűnik Japán legfőbb előnye, a rendelkezésre álló munkaerő-felesleg is, s akkor óhatatlanul megbomlik a japán ipar patriarchális szerkezete, s kiéleződik a nagytőke és a munkásság ellentéte is. Problémákat fog jelenteni a japán mezőgazdaságnak eddig késleltetett, de előbb-utóbb elkerülhetetlen modern nagyüzemi átszervezése is. A másik oldalon jelei vannak annak, hogy Japán komolyan készülődik e problémák megoldására, s ebben nagy segítség radikális és hirtelen újraorientációk elfogadására és keresztülvitelére való készsége. Bár Japán eddigi fejlődésének jellemző vonása volt az, hogy a rohamos modernizáció mögött háttérül ott volt a régi Japán szívós továbbélése is, a mai japán közhangulat az európai szemléző számára sokszor ijesztő módon ellenséges a japán múlttal s annak szépségeivel és értékeivel szemben is. Ez a múlttal szemben való ellenségesség helyenként emlékeztet a kínai kulturális forradalomra, bár teljesen más formák között és más eszmei háttérrel zajlik.

A könyv rendkívül érdekes és tanulságos bárki számára, aki eddig netalántán azt képzelte, hogy Japán a második világháború vége óta egyszerű politikai és gazdasági függvénye Amerikának. A szerző magától értetődőnek veszi, hogy Japánnak ez a gazdasági fellendülése csakis tőkés módszerekkel jöhetett létre, és tőkés kategóriák keretében érthető meg. Ettől függetlenül azonban egy nyílt eszű, eleven szemű, humánus francia, aki évtizedek óta Kelet-Ázsiában él, és a téma gazdasági leszűkítettsége mellett is igyekszik, s nem is siker nélkül, a sajátos japán világból és japán emberből minél többet megérteni és megértetni. Sok adatot és nevet is közöl, s egészében hitelesen dokumentált mű benyomását kelti. *Lefordításra alkalmas.*

Budapest, 1970. június 19.

Guillemin, Henri: Jeanne dite „Jeanne d'Arc” (A Jeanne d'Arcnak is nevezett Johanna). Paris, 1970, Gallimard, 251 p.

Guillemin Johanna-életrajza mindenekfelett kritikai mű, mely elsősorban Johanna életének bombasztikus vagy kenetes heroizálását, emberfeletti és természetfeletti képességekkel való felruházását tűzi tollhegyre, bár elhárítja a laposan racionális magyarázatokat is. Súlyt fektet arra, hogy a különböző források eltérő fokú hitelességének elemzése alapján szétoszlason néhány közkeletű, többnyire alaptalanul és indokolatlanul szépítő vagy heroizáló hiedelmet. Főleg arra mutat rá, hogy az 1456. évi rehabilitációs per tanúvallomásai igen tekintélyes hányadban komolytalanul szépítenek, heroizálnak

vagy feketítenek, és legendákat költenek, s ezeken alapul egy sor „köztudomású” téves állítás. A szerző kritikai tételei közül a legfontosabbak a következők: nem áll az, hogy Johannának az udvarba való bejutása olyan megmagyarázhatatlan és csodálatos dolog lett volna, mert az előző években is az udvar kíváncsiságának a kielégítésére ismétlődően küldtek oda „szentasszonyok”-at és „látóemberek”-et, akiket fogadtak is, bár nem sokáig foglalkoztak velük; nem áll az sem, hogy olyan hamar, szinte azonnal fogadták, sőt több hétig várták; az sincs elegendően bizonyítva, hogy a királyra olyan nagy hatást gyakorolt volna, s bár lehetséges, hogy elsősre gyakorolt némi hatást, az bizonyos, hogy a kockázatos hadi vállalkozásoktól szinte betegesen félő s mindent a burgundi herceg megnyerésére alapozó király semmiféle komoly hadi vállalatot nem bízott Johannára; nem áll az, hogy Johanna vezérként indult volna Orléans felszabadítására, ezt csupán ő képzelte, valójában egy élelmiszer-szállítmány mellé küldték az ostromlottak moráljának az erősítésére, miközben a nem is minden oldalról körülzárt Orléans ostromát az angolok is igen lagymatagon folytatták; az azonban igaz, hogy Johannának volt része, bár nem egyedül neki volt része abban, hogy egy csetepatét a nekibuzdult katonák és ostromlott lakosok végül is a város felszabadításává szélesítettek ki; nem bizonyos, sőt nem is nagyon valószínű, hogy Johanna a koronázáskor közvetlenül a király mögött állott volna zászlójával, mert ezt csak egy közepes hitelességű levél állítja, Johanna saját nyilatkozatai pedig legalábbis kétségesse teszik; annál is inkább, mert a király és környezete mind fokozódó mértékben távol tartotta magát Johannától, aki a neki szánt szerepnél többet igényelt; így működésének az elfogatását megelőző második esztendejében úgyszólván teljesen távol tartották minden hadi vállalkozástól, s ő néhány vele szimpatizáló udvari dáma körében „civil” életet élt, szép női ruhákban járt, s komoly pénzkészletet gyűjtött, amiből később a balsikerű compiégne-i vállalkozást fizette; nem áll az, hogy Johanna a francia nép széles rétegeit megmozgató népmozgalmat indított volna, hanem végig zsoldosokkal s legvégül magára hagyatva saját pénzén fogadott zsoldosokkal harcolt; komoly, bár nem százszázalékos gyanúokok vannak arra is, hogy elfogatását a királyi udvar egyes emberei is előmozdították; nem áll az sem, hogy perében végig tartani tudott egy ellenfeleit szellemesen megszegényítő fölényes magatartást, mert erre csak addig volt képes, amíg a bíróságnak papi és francia külsőségei tévedésben ringatták a végső kimenetel felől; mikor azonban rájött, hogy a bíróságnak vagy az ő testi, vagy az ő erkölcsi megsemmisítése kell, akkor elvesztette biztonságát, mind kapkodóbbá lett, ügyetlenül ravaszkodott, s – utóbb visszavont – valótlanságokat is mondott. Ugyanakkor a szerző úgy látja – mint Shaw is –, hogy a Johannát elítélő bíróság többsége az angolokkal ellentétben nem akarta Johannát máglyára juttatni, hanem komolyan igyekezett „eretnek” állításainak visszavonására bírni. Másrészt viszont feltételezi, ugyancsak komoly okok alapján, hogy az Egyház a roueni bíróságnál sokkal magasabb szinten volt részese Johanna perének és elítéltetésének, s minden valószínűség szerint létezik a Vatikánban egy máig közre nem adott titkos Johanna-dosszié is.

Johanna személyiségének és szerepének értékelésében a szerző három közkeletű tétellel szemben állít fel ellenvéleményt a következőkben: nem áll az a – Shaw által népszerűsített – tétel, mely szerint Johanna a *nacionalizmus* előfutára, mert, mint már mondtuk, nem indított népmozgalmat, s egész frazeológiájának az angolok által igazságtalanul szorongatott törvényes király, nem pedig a francia nép volt a középpontjában, annál is inkább, mert számára „France” nem valami összhasza, hanem az ő bari (nem lotaringiai!) szülőföldjétől különböző, Párizs környéki vidék, az Isle de France volt; nem áll az, hogy Johanna a *szüzesség* megtestesítője és megszemélyesítője volt, mert

ugyan testileg bizonyítottan szűz volt, de ezt nem tekintette szükségszerűen egész életre szóló állapotnak, s nem zárta ki, hogy később férjhez megy és családot alapít, csak éppen addig nem volt ideje szerelmi ügyekkel foglalkozni, amíg feladatának teljesítése foglalta el; az általa használt s általában szűznek fordított Pucelle kifejezés az akkori nyelvben egyszerűen szolgálót jelentett; nem áll végül az a – Shaw által népszerűsített – tétel sem, hogy a *protestantizmus* előfutára lett volna, mert szabályos pap- és egyháztisztelő középkori katolikus volt, akinek „hangjai” nem különböztek bármilyen más szent hangjaitól, s csupán a politikailag elkötelezett bíróság csinált a hangjaihoz való ragaszkodásából eretnekségi és engedetlenségi ügyet. Rámutat végül a szerző arra is, hogy mind a rehabilitáló határozat, mind a szentté avató határozat óvakodik attól, hogy akár Johanna hangjait hitelesítse, akár őt vértanúnak nyilvánítsa – hiszen szabályos egyházi bíróság ítélte el –, hanem az első arra szorítkozik, hogy az első bírósági határozat ténymegállapításainak téves voltát mondja ki, a második pedig arra, hogy Johanna szentségét elsősorban erényeinek hősi fokára alapítsa.

A mű mindeme kemény kritikái megállapítások ellenére sem hányavetien deheroizáló, sőt szembefordul Voltaire és Anatole France álláspontjaival, akik közül az első Johannát nevetségesnek, a második naivnak állította be: a szerző csatlakozik Shaw, Sackville-West és a magyar Horváth Barna álláspontjához, akik Johannát rendkívülien erőteljes és kompakt személyiségnek értékelik. Zárószava szerint nyugodtan elfogadhatjuk Johannának azt az állítását, hogy ő az Isten ügyének harcosa, Isten által kijelölt feladatát teljesíti, Isten nevében vonul ki az igazságtalanság ellen; hiszen lényegében mindnyájunknak van feladatunk, sőt mindnyájunknak ugyanaz a feladatunk: a szeretet és igazságosság ügyének érvényesítése; csak éppen a legtöbb ember személyisége széteső és nem összeszedett, így nem ragadja meg a maga hivatását; Johanna ellenben azok közé az összeszedett és egy fából faragott személyiségek közül való, akik a hivatás „hívására” teljes szívükkel és teljes cselekvőségükkel felelnek.

A mű a magyar olvasó számára, aki elsősorban Shaw Johanna-értelmezését ismeri – amit alapvonásaiban a szerző is elfogad –, sokszor nyitott kapukat látszik döngetni, mikor kirohan a Johannát kenetes szentté vagy bombasztikus hőssé tevő értelmezések ellen, melyek természetsszerűleg a francia irodalomban burjánoznak. A mű azonban ezen túlmenően kritikai és valóságfeltáró jellegű, tartalmas, hiteles és meggyőző, részleteiben érdekes, végkövetkeztetéseiben megbízható s értelmezésében emberi. *Lefordítását javasolom.*

Budapest, 1971. december 7.

Gaskell, Elizabeth: North and South (Észak és Dél). London, 1973 (1854–55), Oxford University Press, 447 p.

Elizabeth Gaskell nálunk kevésbé ismert nőíró kortársa és folyóirati munkatársa Dickensnek, ugyanabból a nőírónemzedékből, mint a Brontë testvérek. Ez a bevezetéssel, életrajzi kronológiával és jegyzetekkel ellátott, filológiaiag gondozott újrakiadás kiemeli az írónőnek azt a sajátos, korában szinte egyedülálló erényét, hogy ebben a regényében teljes megértéssel és beleérzéssel tudta ábrázolni a proletársorsot, a munkáskizsákmányolást s ezen belül különösen a sztrájknak azt a feszültséggel teljes dialektikáját, melyben a lélektani teherbírás egyetlen hajszálának a megfeszülésén vagy megpattanásán múlik, hogy ez a fegyver az öntudatosodás győzelmes előrevívője vagy az értelmetlenül

demoralizáló kudarc közege lesz-e. A címben szereplő Dél és Észak mögött két életforma szembeállítására rejlik: a déli a földesúri és papi gyámkodás árnyékában, primitív, de aránylag békés és biztonságos feltételek között folyó földművelő életforma, szemben az iparosodó Északkal, melynek hirtelenében megnőtt füstös és rideg városaiban új ember típusok jelennek meg: a többnyire alulról feltörő, gyárépítő szenvedélytől fűtött, munkásaival, magával és versenytársaival szemben is kíméletlen vállalkozó gyáros típusa, és ellenlábasa, az urakat és egyházakat nem tisztelő, a harci összefogás nagy próbálkozásait élő munkás-proletár új emberfajtája. A mű szinte tudatos kihívás az angol nőírók körében oly kedvelt kastélyregények témavilágával szemben: mintha tételszerűen akarná bizonyítani, hogy e füstös városok zaklatott világa ér annyit regénytémának, mint a másik. A két világ különbségét a regény főhősnője érzékeli azáltal, hogy apjával és anyjával a békés Délről a forrongó Északra költözik, s bármennyire ellágyulva emlékezik is vissza gyermekéke színhelyére, igazi életcélt és tennivalót többet talál Északon. Érdekes módon e költözés hátterében is egy – régmúlt századok problémáit idéző – eszmei-lelkiismereti konfliktus áll: a leány apja meg hasonlít papi hivatásával, de nem a keresztény vallással magával, hanem az angol államegyház hivatalos álláspontjával. Ezért tartja kötelességének lemondani a békés Délen viselt papi állásáról, bár felettesei szívesen kínálnának neki áthidaló megoldásokat, s elmegy az északi iparvidékre óradó tanárnak. Bármennyire anakronisztikusan hat nemcsak a mai olvasó, de a regénybeli környezet számára is a papnak ez a konfliktusa és ez a lépése, mégis mély összefüggés van az írónőnek az angol forradalmi hagyományban oly nagy szerepet játszó vallásos-lelkiismereti helytállással való együttérzése és a kezdődő munkásmozgalommal való együttérzése között. Ugyanakkor azonban az írónő komoly tisztelettel viseltetik a korai kapitalizmus és korai kapitalista nem csekély teljesítményei iránt is: olyan történeti pillanatban vagyunk, amikor egyrészt világosan kibontakoznak már a kapitalizmus összes árnyoldalai, másrészt már megfogalmazódik az idealizált kapitalizmus legendája is, s e műben mindkettőnek a hatását láthatjuk. A főhős éppen egy ilyen gyáros, aki boltosinasból küzdötte fel magát, utolsó fillérig kifizette egykor tönkrement apja adósságait, majd a regény végén a legnagyobb anyagi válság pillanatában inkább választja a teljes elszegényedés kockázatát, mintsem hogy hitelezői pénzét egy nagy nyereséget ígérő spekulációra feltegye. A maga fogalmai szerint ugyanilyen végtelenen korrekt – s ugyanakkor végtelenen merev és rideg – munkásaival szemben is. Az ellenkező pólust, a munkások világát a főhősnő egy tüdőbajos munkáslány révén ismeri meg, akit haláláig istápol, s így barátokzik össze annak apjával, aki az öntudatos és harcoss munkás típusát képviseli. Ő a sztrájk vezető szelleme, aki azonban legelősebb osztályharcos álláspontja mellett is szigorúan elutasít minden törvénytelen erőszakot, így azt a felelőtlen gyárrombolást is, mely végeredményben a sztrájk kudarcát idézi elő.

Jellemző az írónő magatartása a vallás kérdésében is. Abból, ahogyan a főhősnő és családja mély vallásosságát belülről ábrázolja, világosan következtethetünk az ő vallásos meggyőződésére is. De írói becsületessége és jóféle realizmusa nem engedik meg, hogy elhallgassa a főhős-munkás komoly kételyeit istennel szemben, melyeket az írónő kissé naivakként, de nem kevésbé meggyőzőkként ad elő. Egy megbékéltető jelenetet, melyben a munkás ott marad a papék családi áhítatán, a következő szavakkal zár le: „Az Egyház hú leánya, a kiugrott pap és a hitetlen együtt hajtottak térdet, s ez nem ártott meg egyiküknek sem.” Amivel azt is megmondta, hogy a hitetlen maradt hitetlen továbbra is.

A végkifejlet dickensien naiv, annak ellenére, hogy ez a nőíró ebben a regényében többet érzel a munkáskérdés lényegéből, mint Dickens egész életművében. A főhős nő egy atyai jó barát jóvoltából gazdag örökös nővé lesz, s legyőzve az egész regényen végighúzó idegenkedését, kezét nyújtja a nyers, de talpig becsületes gyárosnak. Találkozik a gyáros és a munkás is, akik eddig nem ismerték egymást, s megtanulják megbecsülni egymás puritán elvhűségét. De megint csak az író becsületességére és realizmusára vall, hogy ezt a naivnak mondható találkozást nem terheli meg hamisan idealizáló társadalomboldogító várakozásokkal, hanem nagyon világosan érzékelteti, hogy ez a találkozás csak két elvhűség érintkezésbe lépése és körülhatárolt közös érdekek felismerése, a végső harci helyzet feladása nélkül,

Az író kitűnően tud alakokat formálni és jellemüket érzékeltetni. Nemcsak a főalakok, de a mellékalakok is (a pap, a papné, a gyáros anyja, egy nyomorgó és felelőtlen munkás, a főhős nő léha úrikisasszony unokatestvére s úri ügyvéd kérője stb.) hamar élővé válnak, s megfogják az olvasót. Kitűnően, szinte férfias logikával tud a szerző álláspontokat kifejteni, anélkül, hogy iskolássá vagy unalmassá válna: a gyáros és a munkás olyan eleven, kikerülhetetlen logikával adják elő a maguk manchesterianus, illetőleg trade-unionista álláspontjait, hogy csupán megérezni lehet, hogy az író inkább a munkás oldalán van. S bármily messze van is mindenféle forradalmiságtól, világosan kimondja azt, aminél okosabbat ma sem tudunk mondani: amíg a munkás nem válik valószínűsége érdekeltté a gyárban, addig a helyzete reménytelenül embertelen marad.

A regény önmagában is jó mű, s érdekes kortörténeti és emberi dokumentum is. *Lefordításra javasolom.*

Budapest, 1974. május 11.

Cabanis, José: Saint-Simon l'admirable (A csodálatos Saint-Simon). Paris, 1974, Gallimard, 230 p.

Ez a mű az emlékiratíró Saint-Simon egyéni és irodalmi jellemrajza és a környező világ korrajza, középpontjában XIV. Lajos versailles-i és V. Fülöp spanyolországi udvarával. Legfőbb forrása az Emlékiratok maga, de elég behatóan ismeri és bőségesen felhasználja a Saint-Simonról szóló egyéb egykorú adatokat és a korabeli francia irodalmat is. Rövid kis fejezetekre oszlik, melyeket csak csillagok választanak el egymástól, a címeik csupán a tartalomjegyzékből derülnek ki. Az egyes témák némileg csoportosítva, de egészében elég rendszertelenül követik egymást. Szó esik Versailles-ról mint az udvaroncok sokaságának kis szobák, benyíló és fülkék sokaságát nyújtó szűk és kényelmetlen otthonáról, a királyi adományokról, kegyekről, megszólításokról, rápillantásokról, valamint rangsorok, engedélyezett ülőhelyek és kalapfeltételek jelentőségéről, továbbá az egész udvari életet betöltő semmittevő nyüzsgésről, végtelen unalomról, kíváncsiságról, művészetté fejlesztett csipkelődésekről, emberszólásokról és intrikákról. Szó esik arról, hogy az üres reprezentálás és az udvarba való bejutás jegyében teljesen eladósodott főnemesség számára az udvari színekúrák és járadékok hogyan jelentik a meggazdagodás lehetőségét, és az udvarból való kirekesztetés hogyan jelenti a teljes tönkremenést. Szó esik az egész főnemesi társadalmat átszövő családi kapcsolatokról, évekről és érdekházasságokról, közöttük magának Saint-Simonnak a házasságáról, valamint arról, hogy ebben az egész nagy udvarban úgyszólván nincsenek gyermekek, mert a

főnemesi ivadékok dajkákra és cselédekre bízva töltik életüket mindaddig, amíg valamely előnyös házasság szükségessé nem teszi, hogy fiatalon előrántsák s megházasítsák vagy férjhez adják őket. Mindezeket főleg Saint-Simon szövegeiből tudjuk meg, de egy sor más korabeli forrásból is. Szó esik ezenközben az Emlékiratok forrásértékéről, s megtudjuk, hogy bár rendkívüli s korában szokatlan nyíltság jellemzi őket, ugyanakkor jelentős vagy talán túlnyomó részük udvari pletykákat, másokról hallott híreket ad elő, melyek egészükben hallatlanul jellemzőek és hitelesek, egyenként azonban teljességgel ellenőrizhetetlenek. Rámutat a szerző arra – amit a kevésbé szakképzett olvasó talán észre sem vesz –, hogy Saint-Simon teljességgel nem követi korának azt a szokását, hogy a magánérintkezés számára egy sor nyersséget és durvaságot tartanak fenn a legelőkelőbbek is, ellenben a nyilvánosság, az utókor és az írás számára csiszolt és választékos nyelvezetet vesznek fel: ezzel szemben Saint-Simon Emlékiratait feltűnő nyíltság, helyenként nyersség jellemzi, s mindenki másnál inkább enged betekintést a kor beszélt nyelvébe. Elmondja a szerző azt is, hogy a kor irodalmi állatmeséinek divatja Saint-Simonnál oly módon csapódik le, hogy alakjait rendkívül jellemző s egyben kegyetlen állathasonlatokkal mutatja be. Részletesen megvilágítja a mű a Saint-Simon udvarbeli helyére és politikai álláspontjára vonatkozó közismert tényeket is, azt, hogy sohasem tudott XIV. Lajos kegyeibe kerülni, és annak utódja, a régens idején is csak rövid ideig volt a hatalom közelében; hogy ennek folytán egy csomó tőle származó jellemzést keserű és egyáltalán nem tárgyilagos indulatok sugalltak; hogy bár hercegi rangja elég friss keletű volt, mégis ahhoz a főnemesi párthoz tartozott, mely szemben állott XIV. Lajos zömmel polgári származású minisztereivel, azok helyett a főnemesség befolyását és hatalmát akarta helyreállítani, s reménységét a rövid ideig trónörökös, de még XIV. Lajos előtt elhunyt bourgogne-i hercegre vetette, akinek Saint-Simon is a baráti köréhez tartozott. Néhány jó jellemrajzot kapunk a jámbor, de udvari ambíciójú Fénelonról, a sznob Dangeau-ról, a tehetetlen, közönyös és feleségei által vezetett V. Fülöp-ről. Végül az utolsó fejezetekben érdekes adalékokat kapunk arról, hogy az udvari élet ürességének visszahatásaként egy-egy udvaronc vagy főtisztviselő időnként a legváratlanabbul vallási megtérést produkált, s a janzenista társház vagy a trappista kolostor felé vette útját; egyesek életük végéig kitarítottak ebben, és épületes halállal haltak meg, mások egy idő múlva megunták, s mintha mi sem történt volna, visszatértek az udvari életbe; maga Saint-Simon viszont nem tette sem egyiket, sem másikat, hanem szabályos időközönként visszavonult a trappisták kolostorába elmélkedni és lelki gyakorlatokat folytatni.

A mű minden rendszertelensége mellett is érdekes, s jól megeleveníti mind Saint-Simon személyét, mind azt a lényegében kegyetlenül igaz képet, melyet ő hol szándékosan, hol szándéktalanul, hol tárgyilagosan, hol elfogultan koráról s az udvari életről ad. *Lefordítását javaslom.* Lefordítás esetén célszerű volna a tartalomjegyzék fejezetcímeit a szövegbe beiktatni, és érdemes volna beszúrni vagy függelékben adni Saint-Simonnak Rákóczi-ról adott jellemzését. Utóbbi két okból is érdekes volna: egyrészt a műnek azok a részei, melyek leírják, hogy miként tekintette Saint-Simon és környezete „szellemesség”-nek a rafinált emberszólást és csipkelődő bántást, más világításba helyezik azt az elsőre lesajnáló hatást keltő megjegyzését, hogy Rákóczi nem volt szellemes ember; másrészt a vallásos megtérés kordivatjának a leírása hátteret és adalékot jelent Rákóczi grosbois-i visszavonulásának és Vallomásainak megértéséhez.

Budapest, 1975. május 8.